

ՀԱՍՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՐ. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՅԱՆ

ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Նեստորականության քարոզությունը Հայաստանում և նրա դեմ մղված բուռն պայքարը 5-րդ դարի մեր պատմության ամենաուշադրավ երևույթներից մեկն է, որովհետև սերտորեն կապված է հայոց զրականության բաղմնաբախտ հիմնադիրների՝ Սահակի, Մեսրոպի և նրանց աշակերտների գործունեության հետ և լույս է սփռում այդ շրջանի պատմության մի քանի կարևոր կողմերի վրա։ Այդ պայքարը, սկիզբ առնելով 5-րդ դարի երեսնական թվականներին, ավելի ճշգրիտ ասած՝ 433—435 թվականներին, շարունակվել է ամբողջ 5-րդ դարի ընթացքում, թեև կոխել է 6-րդ դարը, նրա արձագանքները պարզորեն նկատվում են և բաղմիջս հիշատակվում ամբողջ 6-րդ դարում և միայն 7-րդ դարի սկզբին այն մարել է վերջնականապես՝ կորցնելով իր սրությունը և տեղի տալով այլ ավելի կարևոր ու կենսական պատմական երևույթների առաջ։

Մենք այս աշխատության մեջ չենք խոսելու այն մասին, թե ինչ է ներկայացնում իրենից նեստորականությունը, ինչ իդեանների և ձգտումների արտահայտություն է այն և ինչ տեղ է բռնում կրոնական գաղափարախոսությունների պատմության մեջ¹։ Մեզ հետաքրքրողն այստեղ լոկ պատմական խնդիրն է և այն էլ միմիայն Հայաստանի վերաբերմամբ, թեև մեր ձեռքը հասած աղբյուրները—թե օտար և թե հայ—շատ առատ տեղեկություններ չեն հաղորդում մեզ առաջադրված խնդրի վերաբերյալ, բայց այնուամենայնիվ եղածն էլ լիուլի բավական է հարցի մասին միանգամայն պարզ, հստակ պատկերացում կադմելու և անվիճարկելի եզրակացությունների հասնելու համար։

¹ Այս խնդրով հետաքրքրվողները կարող են անհրաժեշտ տեղեկությունները գտնել իմ Ընդհանուր եկեղեցու պատմության 1-ին հատորում, էջմիաթին, 1908, էջ 309, 312—321 և այլն։

Մենք անհրաժեշտ ենք համարում այս խնդիրը զննել և եղած բոլոր ազդեցությունների օգնությամբ վերջնականապես պարզաբանել այն, որովհետև մինչև այսօր էլ մեղանում այս հարցի վերաբերյալ կարծիքների տարբերությունն կա, որը ոչնչով չի կարող արդարացվել, բացի մի ամփոփ ուսումնասիրություն ընդհանուր թյունից ավյալ խնդրի մասին¹։

Անցնենք ուրեմն խնդրի ուսումնասիրությունը։

Ա. ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 5-ԲԴ ԴԱՐԻ 30-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ընդհանուր եկեղեցու պատմությունից հայտնի է, որ Եփեսոսի տիեզերական կոչված ժողովը 431 թվականին հունիսի 26-ին դատապարտեց Նեստորին, որն ատժամանակ քաշվեց Անտիոքի մոտ գտնված իր վանքը, քանի դեռ նրա կողմնակիցները՝ Անտիոքի եպիսկոպոս Յովհաննեսի գլխավորությամբ՝ պաշտպանում

¹ Ի միջի այլոց որանով պետք է բացատրել նաև այն հանգամանքը, որ երբևս «Մովսես Խորենացու քաղկեդոնական լինելու տառապելի շուրջը» վերահագրով իմ հոգվածում կարծիք հայտնեցի, թե Մովսես Խորենացու հայտնի «միզմ»-ի մեջ չիղված չարափառությունն, «հերձվածողներ», «տարածայն լեզուներ» արասահայտությունները կարող են վերաբերել հաշկավոր բորբոքի տոն աղանդավորների շարունակությունը կազմող մեղսհեներին և այլն, այլ և ոչ մի արդելք չկա, որ դրանք վերաբերեն նաև նեստորականներին ու նեստորականությանը, «որոնց զեմ աշուշտ պայքար է մղվել Հայաստանում Սահակի և Մեսրոպի օրով»,— իմ այդ կարծիքի զեմ դուրս եկավ տնային հմուտ և գիտակ բանասեր, ինչպիսին Սա. Մալխասյանն է։ Նա առանցք օրել վերապահություն տնային, որ Սահակի ու Մեսրոպի օրով պայքար տեղի չի ունեցել նեստորականության դեմ, նույնիսկ «Սահակն ու Մեսրոպը իրենց պաշտոնական գրությունների մեջ հայտարարում են, թե նեստորականություն և նեստորականներ առ այժմ չկան Հայաստանում», թե, ուրեմն, Եր. Տ.-Մինասյանը «խեղաթյուրել է պատմական զոկումենտը և սուտը ճշմարտի տեղ հրամցրել միամիտ ընթերցողին»։ Սա. Մալխասյանը նույնիսկ «պոստիստ պարամանի» չի համարում իմ հանդիմանը պնդումը, թե «տնկապետների պետք է համարել մեկ այն, որ Սահակի ու Մեսրոպի մահից հետո՝ նրանց օրով զեռես ծածկված ու քաղանի նեստորականությունը գլուխ է բուրձրացրել... և մեծ հոգս պատճառել ու պայքարի տնիք սվել Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտներին, ուրեմն նաև Խորենացուն»։ Մեր այս կարծիքի մասին Սա. Մալխասյանն ասում է. «Ե՛րբ միայն անկասկածելի չէ այս պնդումը, այլև շատ կասկածելի է, քանի որ Տ.-Մինասյանը ոչ մի ապացույց կամ փաստ չի բերում նեստորականության դրու-

էին նրան, Սակայն 433 թվին հակառակորդ բանակները—Ալեքսանդրիայի պատրիարք Կյուրեղի և Անտիոքի պատրիարք Հովհաննեսի—միջև փոխադարձ զիջումների գնով համաձայնութիւն կայացավ, որի հետևանքով անտիոքացիները հրաժարվեցին Նեստորից և միացան նրա դատապարտութեանը։ Նեստորն աքսորվեց և երկար ժամանակ աքսորավայրում տառապելուց հետո մեռավ¹։ Կայսերական հրամաններով հալածվեցին և կրակի մատնվեցին Նեստորի գրվածքները, բայց այնուամենայնիվ անհնար եղավ արմատախիլ անել նրա բոլոր հետեւողներին։ Սրանք խիստ եռանդուն և իրենց գործի ճշմարտութեան մեջ համոզված մարդիկ էին. Նեստորի դատապարտութիւնը և նրա գրվածքների արդեւումն ու հրկիզումը չնուսահատեցրեց նրանց։ Նրանք այն խոր համոզումն ունեին, թե Նեստորը նորահնար ուսմունք չի բարոյել քրիստոնեական եկեղեցու մեջ, այլ կրկնել է այն, ինչ իրենից առաջ ասել են եկեղեցու այլ ճանաչված և իբրև ուղղափառ անձեր մեռած մարդիկ, ինչպիսիք էին Դիոդոր Տարսուս-

թեան Հայաստանում 5-րդ դարի ընթացքում. ո՛չ մեր եկեղեցիները այդպիսի բան գիտեն և ո՛չ մեր եկեղեցական ժողովները Նեստորական աղանդի վերաբերմամբ որևէ որոշում են կայացրել. Եւսեբիոսը ևս կայացրել է, թե այդ ժամանակամիջոցում Եւսեբիոսական յիշու չկար Հայաստանում... (ընդգծումն իմն է։ Եր Տ.-Մ.)։ Ուրեմն Տ.-Միխայանի այս տնդումն էլ, թե Նեստորականութիւնը Սահակի և Մեսրոպի մահից հետո գլուխ է բարձրացել Հայաստանում և նրանց դեմ պայքար է եղել մզկիլիս՝ նրա երեսկայութեան ծնունդն է և իրականութեան մեջ գոյութիւն չի ունեցել։ (Սս.Մալխասյան, Մ. Խորենացիի քաղկեդոնական էր, Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Դիտութիւնները Ակադեմիայի, 1944, № 3—4, էջ 38—39)։

Այսպիսի տնդումները կարող են հիմնվել միմիայն աղբյուրների անբավարար դիտութեան և անճիշտ ըմբռնման վրա և բուն աղբյուրների ուսումնասիրութիւնը ցույց կաւ, թե որն է երեսկայութիւնը և որն է եղել իսկական իրականութիւնը։

1 Նեստորի մահվան թվականը երկար ժամանակ անհայտ էր համարվում։ Իշխող էր այն կարծիքը, թե նա մեռել է Քաղկեդոնի ժողովից շատ առաջ՝ 440-ական թվականների սկզբին։ Սակայն հետազոտում 1910 թվին դանիացի և հրատարակիչ Նեստորի ասորերեն թարգմանութեամբ մեղքածք՝ Liber Heraclidis, որով ապացուցվեց, որ նա ապրել է համեմատաբար մինչև 450 թվականի առաջ, մեռել է, հետեւապես, Քաղկեդոնի ժողովից բիշ առաջ, եթե ճիշտ չհամարենք Bethune Baker-ի կարծիքը, թե Նեստորը մեռել է 452 թվականին (տես Fr. Loofs, Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 3. Aufl., Bd. 24, էջ 240—241)։

Գրակ.-բանաս. հետախուզումներ—12

ցին և Թեոդոր Մոպսուեստացին, որ եղել էր Նեստորի ուսուցիչը: Այս անարդարութիւնը իրենց ուսուցչի անձի ու զավանու-թյան նկատմամբ ակնհայտնի կացուցանելու համար՝ Նեստորի կողմնակիցները ասորիներն, հայերեն և պարսկերեն են թարգմա-նում վերև հիշված Դիոդոր Տարսոնացու և զլիսավորապես Թեո-դոր Մոպսուեստացու գրվածքները և մի հոռու պայքար են ծավա-լում «Նեստորականութեան» օգտին, որ հասնում է մինչև Հայաս-տան: Ահա ինչ է ասում այս ամբողջ անցուդարձի մասին Կար-թագենի սարկավագ Լիբերատուսը, որը ներկա է եղել 553 թվա-կանի հինգերորդ տիեզերական ժողովին, իր աչքի առջ ունեցել է 428—553 թվականների եկեղեցական պատմութեան վերաբե-րյալ գրութիւններն ու փաստաթղթերը, որոնց հիման վրա նա տվել է այդ շրջանի եկեղեցու պատմութիւնը¹:

«Նեստորի աղանդակիցներն ասում էին, որ Նեստորը նոր բան չի քարոզել, այլ հետեւել է հին հայերի վարդապետութեա-նը: Եվ այնքան եռանդ թափեցին, որ մինչև անգամ նրանց իսկ գրվածքները չարամտորեն թարգմանեցին ասորի, հայ և պարսիկ լեզուներով: Բայց երբ այս իմացան Ակակ Մելիտինացին և Եգեսիայի եպիսկոպոս Ռարու[աս]ը... գրեցին հայոց եպիսկոպոս-ներին, որ չընդունեն Թեոդոր Մոպսուեստացու գրքերը, իբրև հերձվածողի և Նեստորյան վարդապետութեան հեղինակի: Մինչ-դեռ Կիրիկիայի եպիսկոպոսները ամբաստանում էին Ռարուլա-սին և Ակակին, որ նրանք այդպես են վարվել ոչ սիրուց, այլ նախանձից ու չարութիւնից գրգռված:

«Արդ, ժողով են գումարում հայոց պատվարժան եպիսկո-պոսները և երկու երեց են ուղարկում, Ղևոնդիոս և Արեւիոս, Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոս Պրոկղի մոտ, ըստ սովորութեան իրենց թղթով ու Թեոդոր Մոպսուեստացու գրվածքով, կամենա-լով վերահասու լինել, արդյոք ռոն է ընդունելի իբր ճշմարիտ, Թեոդորի՞ թե Ռարուլասի և Ակակի ուսմունքը:

«Այսպես Պրոկղը ստանալով հայ եպիսկոպոսների թուղթը և Թեոդորի գրվածքը, ուշի-ուշով քննեց երկուսն էլ և հետո նա-

¹ Լիբերատուսի գրվածքը—Breviarium Cause Nestorianorum et Euty-
chianorum—համարվում է 5-րդ և 6-րդ դարերի եկեղեցական վիճարանութիւն-
ների պատմութեան կարևոր աղբյուրներից մեկը և ընդհանուր առմամբ միան-
գամայն վստահելի է (տես G. Krüger, Reläencyklopädie für protestantische
Theologie und Kirche, 3. Aufl., Bd. 11, էջ 449—450):

մակ դրեց հայերին, որի մեջ ի Զնջումն նեստորականների նենգութունների, որոնք զգրկուա ի Քրիստոս մուծանեն անձինս», զրոշոււմ է «մինն յերրորդութենէ մարմնացեալ»։ Պրոկղը նամակն ուղարկում է Հովհաննես Անտիոքացուն իր Թեոդոր¹ սարկավադի ձեռքով, որը պարունակում էր նաև քաղվածքներ հերետիկոսներից, և խնդրում նրանից, որ հանուն ընդհանուր հավատի պահպանության նա իր եկեղեցու հետ պաշտպան կանգնի և ստորագրի։

«Հովհաննեսն իր ժողովական եպիսկոպոսների հետ միասին կարդալով Պրոկղի նամակը, հավանեցին նրա շարադրածը, ստորագրեցին և դարձրին Պրոկղին։

«Նայց ոմն Վասիլ սարկավադ, վերցնելով Պրոկղի նամակը, որ գրված էր հայոց, մեկնեց Ալեքսանդրիա և հայոց թուղթն իր գրության հետ ներկայացրեց Կյուրեղին՝ նույն քաղաքի առաջնորդին։

«Վասիլ սարկավադը վերադառնալով Կոստանդնուպոլիս, կազմեց մի թուղթ և հանձնեց Պրոկղ արքեպիսկոպոսին՝ կցելով նրան այն ափենը, ինչ որ զրանից առաջ ստացել էր Կյուրեղից։

«Սակայն Պրոկղն արդեն զրկել էր իր թուղթը հայերին, որի մեջ Թեոդորի վերաբերյալ ոչ մի հանդիմանական հիշատակութուն չէր արած։

«Այս բանն իմանալով, Վասիլը մի թուղթ գրեց, որով հաղորդում էր խորշել Բեռզորի գրքերից այնպես, ինչպես Արիոսի և Եվնոմիոսի ամբարշտությունից...

«Այնուհետև առիթից օգտվելով, ելան Հայաստանից քանի մի վանականներ, Ապոլինարի հետևորդ, երկու թե երեք հոգի (ինչպես հաղորդում է Հովհաննես Անտիոքացին իր նամակում) և առնելով իրենց հետ քաղվածքներ, ինչպես իրենք էին հավատացնում, Թեոդոր Մոպսուեստացուց և կամ այլ սրբազան հայրերից, որոնք այն ժամանակ, որպես հիշեցի՞նք, գրել էին Ապոլինարի դեմ, և մոնելով թագավորանիստ քաղաքը և շատերի ունկնդրությունը ապականելով, իրենց նենգությամբ խռովեցին ամեն ինչ։

¹ Հովհաննես Անտիոքացին Պրոկղին գրած նամակում սարկավադին անվանում է Թեոդոսիոս (diacono Theodosio)։

«Ապա շրջելով ամբողջ Արևելքի քաղաքները և բոլոր մենաստանները՝ պահանջում էին, որ դատապարտվեին այդ քաղվածները իրենց հեղինակների հետ միասին, հանդիմանելով, որ նրանք գրված են նեստորական ոգով. «Թե նեստորը արգարացի է դատապարտված, թող դատապարտվեն և սրանք, պնդում էին նրանք, իրենց հեղինակներով»:

Մենք ամբողջությամբ մեջ ընդունք չենք արժանացնում համապատասխան հատվածը Ն. Ադոնցի թարգմանությունը,¹ որն է թյուրիմացությունից խուսափելու համար կրկնում ենք, որ Լիբերատուսը համարվում է այս շրջանի պատմության կարևորագույն աղբյուր, որովհետև նա խղճի մոտք օգտագործել է նյութին վերաբերող ամբողջ գրականությունն ու ղոկումենտները և միանգամայն վստահելի է:²

Վերև բերվածից կարելի է հանդել այն անկասկածելի եզրակացություն, որ նեստորականության վերաբերյալ վիճերն ու հուզումները շատ վաղ ժամանակներից իրենց արձագանքն են գտել Հայաստանում և տարիներ շարունակ զբաղեցրել են հայերին: Դժվար է, իհարկե, համաձայնել Ադոնցի այն ենթադրությանը, թե «պայքարող կողմերը առանձին արժեք էին տալիս հայերի բռնելիք դիրքին և աշխատում էին զբաղել նրանց համակրությունը», թե «ընդհանուր իրարանցումի ժամանակ կարվայրկյան, երբ հայերը կարծես թե հանրական ուշադրության կենտրոն էին», թե «թեոդորը հայերի մոտ առանձին հոչակ է վայելել, դրա համար էլ հակառակ կողմերը հարկավոր են համարել գիմել հայերին»:³ Դժվար է համաձայնել այդ ենթադրու-

¹ Լիբերատուսի գրվածքի լատիներեն տեքստը տպված է Patrologia, ed. Migne, Series latina, հատոր 68, էջ 963—1052 և այլուր Ն. Ադոնցի թարգմանությունը տես նրա «Մաշթոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների» հմուտ ուսումնասիրության մեջ (Աղգային Մատենադարան, ԺԱ), Վիեննա, 1926, էջ 15 և շար.:

² Հայանի գերմանացի մասնագետ Գ. Կրյուգերը վկայում է, և այդ ընդունված է բոլորի կողմից, որ Լիբերատուսը իր աղբյուրներն ու ղոկումենտները (այժմ մեծ մասամբ կորած) օգտագործել է խղճի մոտք («gewissenhaft») և թեև ինքը անձամբ դեմ է միաբնակներին, բայց ընդհանուր առմամբ վստահելի է (տես Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 3-րդ հրատ., հատոր 11, էջ 449—450):

³ Տես Մաշթոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների, էջ 11 շար.:

Թյուններին, որովհետև դրա համար հիմքեր չկան: Ճիշտ է, նեստորականների Հայաստան մտնելով ղեկավար դրուեթյուն է ստեղծվում հայերի համար, բայց այդ ծանր դրուեթյունն առաջ է դալիս ոչ թե այն պատճառով, որ Թեոդորը հայերի մոտ առանձին հռչակ է վայելել,¹ այլ ավելի շուտ և գլխավորապես այն պատճառով, որ հարկավոր էր իբրև հերետիկոսի դատապարտել մի առհասարակ հռչակ վայելող եկեղեցականի, որ վեճերից բավական առաջ մեռել էր ուղղափառ եկեղեցու հետ հաշտ ու խաղաղ և Հովհաննես Եփեսացուն ուղղված կայսերական հրամանագիրն արգելում էր այդպիսի եկեղեցականներին խառնել վեճի մեջ և նրանց վերաբերմամբ նշովական որոշումներ կայացնել:²

Այս հանգամանքն է անշուշտ, որ ստիպում է հայերին զուրյձ լինել, ժողով դումարել և, ինչպես պատմում է Լիբերատուսը, իրենց դրուեթյան հետ միասին նաև Թեոդորի զրվածքներից քաղվածքներ ուղարկել հատուկ պատգամավորության ձեռքով Կոստանդնուպոլսի Պրեկզ եպիսկոպոսին և նրանից բացատրուեթյուն խնդրել, թե ով է արդյոք արդարացին, Թեոդոր Մոպսուեստացին, թե նրա դեմ ծանր մեղադրանքներով հանդես եկած Մելիտինեի եպիսկոպոս Ակակն ու Եղեսիայի եպիսկոպոս Ռարուլասը, որոնք Թեոդորի զրվածքները համարում էին խորշիկի և աղանդավորական, մինչդեռ Կիլիկիայի եպիսկոպոսներն հայտարարում էին, թե Ռարուլասին Թեոդորի դեմ հանողը ոչ թե նրա ճշմարտասիրության ձգտումն է, այլ անձնական վրեժխնդրության տենչը, որովհետև Թեոդորը մի ժամանակ ապացուցել էր նրա մոլորությունը:³

Պրեկզը ուշադրությամբ քննում է հայերի պատգամավորների՝ Ղևոնդիոսի և Աբերիոսի՝ բերած թղթերը և պատրաստում

¹ Կորյունի հայտնի հիշատակությունը Թեոդորի մասին (ճառն ուրումն հոռոմիս) — մի հույն մարդու, ոմն հույնի վարք Մաշտոցի, հրատ. Մ. Աբեղյանի, էջ 86) միանգամայն հակասում է նրա Հայաստանում հռչակ վայելելու ենթադրությանը:

² Mansi, T. V, p. 1009. հմտ. Hefele, Conciliengeschichte, 2. Bd., Zweite Auflage, 1875, էջ 286—287.

³ Տես Hefele, Conciliengeschichte, 2. Bd., Zweite Aufl., 1875, էջ 286.

⁴ Ն. Աղոնցը ենթադրում է, որ Լիբերատուսի զրվածքում հիշատակված գեապոնությունը նույնն է, ինչ որ ձիշում է Կորյունը և որին մասնակցել է Կորյունը, ուրեմն և Աբերիոսը պետք է աղավաղված լինի Կորյունից հունական

է պատասխանը: Միաժամանակ Պրոկղը անհրաժեշտ է համարում ղրմել նաև Աղեքսանդրիայի և Անտիոքի պատրիարքներին, որպեսզի նրանք էլ ստորագրեն կամ համաձայնություն հայտեն նրա գրությանը՝ տալով նրան ընդհանուր եկեղեցական պարտադիր դավանաբանական բնույթ: Անտիոք ուղարկված Թեոդոր սարկավազը տրագ վերադառնում է և բերում Պրոկղին Հովհանսարկավազը տրագ վիճաբանությունը, որ իր եպիսկոպոսների համաձայնությունով ստորագրել էր Թուղթը: Իսկ Աղեքսանդրիայյուրեղ պատրիարքի մոտ ուղարկված Վասիլ սարկավազը մի փոքր ուշացավ և երբ նա էլ բերեց Կյուրեղի պատասխանը, Պրոկղն արդեն ուղարկել էր հայերին իր պատասխան Թուղթը՝ բավականանալով Անտիոքի պատասխանով: քանի որ Կյուրեղի կողմից այդ հարցում ընդգծություն չէր նախատեսվում: Սակայն Պրոկղն իր նամակում զգուշութան համար և անշուշտ ակնառնելով վերևում հիշված կայսերական հրամանագրից՝ Թեոդորին «յականէ յանվանէ» չի հիշատակում և նրա հասցեին ակնարկ չի անում:

Բայց նախ քան Պրոկղի նամակի հետ կապված հանգամանքներին անցնելը՝ այստեղ կարևոր ենք համարում շեշտել, որ այն ամենը, ինչ մենք մեջ բերինք ու բացատրեցինք Լիբերատուսից բերված հատվածի կապակցությամբ, նորություններ չեն, այլ շատ վաղուց հայտնի տարրական գիտելիքներ, շատ անգամներ օգտագործված և տպագրված: Ն. Ադոնցից շատ առաջ Լիբերատուսին օգտագործել է դեռ 19-րդ դարի կեսերին «Ժողովների պատմության» հոչակավոր հեղինակ, կաթոլիկ գիտնական եպիսկոպոս Հեֆելին իր բազմահատոր աշխատության 2-րդ հատորում, էջ 285—287: Բայց նույնիսկ Հեֆելից էլ 90 տարի առաջ Լիբերատուսին և Փակունդուսին՝ լիակատար ճշգրտությամբ և բառացի քաղվածքներ բերելով օգտագործել է Մխիթարյան շ. Մ.

առաջադրության շիթթությանը: Մենք հավանական ենք համարում Ադոնցի այդ անթաղրությունը և հետաքրքրվողներին հանձնարարում ենք կարգալ նրա հիշատակված գիրքը, էջ 36 շար:

1 Հերմիանեի եպիսկոպոս Փակունդուսը ապրում էր 6-րդ դարի կեսերին, ակտիվ մասնակցություն ուներ 553 թվականի Կոստանդնուպոլսի 5-րդ տիեզերական ժողովի հետ կապված հանգամանքներին, խիստ հակառակ էր Տղուխների դատապարտությանը և գրել է նրանց պաշտպանությունը—*Pro-defensione trium capitulorum* և այլ գրվածքներ:

Ձամչյանը իր Հայոց պատմության 1-ին հատորում (Վենետիկ, 1784, էջ 525—531), եթե ոչ Հեֆելեին, գոնե Հ. Մ. Ձամչյանին և Ն. Ադոնցին պետք է ծանոթ լինի ամեն մի հայ բանասեր, որ իրեն իրավունք է համարում գրիչ վերցնել 5-րդ դարի Հայաստանում նեոստորականություն լինելու կամ չլինելու և նրա դեմ մղված պայքարի գոյություն կամ չգոյություն մասին:

Անցնում ենք Պրոկղի նամակին:

Այդ նամակը մեզ մնացել է երեք լեզվով.

1. Հունարեն, Patrologia, ed. Migne, Series graeca, 65, 856:

2. Հայերեն, Գիրք թղթոց, էջ 1—8 և

3. Ասորերեն, Զաքարիա հռետորին վերագրված եկեղեցական պատմության մեջ (տես գերմաներեն թարգմանությունը՝ K. Ahrens und G. Krüger, Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, in deutscher Übersetzung herausgegeben, Leipzig 1899, էջ *27—*41).

Ուշագրավ է այն հանդամանքը, որ այս երեք տեքստերն իրար չեն համապատասխանում: Հունարենն ու ասորերենը շատ ավելի ընդարձակ են, բայց բովանդակության տեսակետից մեծ տարբերություններ ունեն միմյանցից և հայերենից. հույն բնագիրն այնպես է պատկերացնում իրողությանը, որ Պրոկղը իր թուղթը գրում է իրրե պատասխան՝ «գրում ենք զրդված ձեր թղթից, որ զրկել էիք մեզ». այս բառերը հայերենում հանված են, ընդհակառակը թղթին այնպիսի կերպարանք է տրված, որ իրր Պրոկղից է ծագում նախաձեռնությունը. նա ասում է «մենք լսեցինք» հավատին սպառնացող վտանգը, որի պատճառով և հարկ է գդացվել հայերին զգուշացնել հատուկ թղթով: Հունարենում և ասորերենում չկա Թեոդորի անունը, հայերենում կա: Այս և բաղմաթիվ այլ հանգամանքներ չստիպում են Ն. Ադոնցին մի շարք եզրակացությունների հանգելու Պրոկղի թղթի և Սահակին ու Մեսրոպին ուղղված եղնիկի թղթի փոխհարաբերության, եղնիկի գրած թղթից հատվածներ մտած լինելու մասին Պրոկղի թղթի մեջ, Սահակի ու Մեսրոպի Պրոկղին ուղղված թղթի վավերականության մասին և այլն և այլն,—հարցեր, որոնք շատ ուշագրավ են և որոնց հավանական լուծումը աշխատել է տալ Ադոնցը իր հիշատակված աշխատության մեջ, բայց որոնք

մեր առաջադրած խնդրի լուսարանությանը շատ չնն ոգնում, ուստի և մենք մի կողմն ենք դնում դրանք, կրկին հանձնարարելով կարգով ն. Ադոնցի գրքուկը:

Սակայն ինչպիսի փոխհարաբերություններ էլ ունենան այն գրությունները, որոնք հասել են մեզ և տպագրված են (Գիրք Թղթոց, էջ 1—21), այնուամենայնիվ նրանց մեջ ճշգրիտ արտահայտություն են դառել 5-րդ դարի երեսնական թվականների նեստորականության դեմ մղված բուռն պայքարի երևույթներն ու իրադարձությունները և նրանք թանկագին աղբյուր են մեզ հետաքրքրող հարցի մասին:

Տեսնենք, թե ինչ են ասում այդ վավերագրերը:

Սահակի և Մաշտոցի Պրոկզին ուղղած պատասխան թղթի (Գիրք Թղթոց, էջ 9—13) առաջին մասում «Նորաձայն հերետիկոսությունների» մասին խոսելուց հետո, ասված է հետևյալը. «Արդ որովհետև մոլարն առաջին և զլիսաւորն ի չարիս զիւր ժանդ աղտեղութեանն կարկառեալ սերմանել ժպիեցաւ, զայս մեր մեղաց զորք համարեցա՞մ, և ընդ մեծամեծ բազում և անչափ ձերում թղթոյդ տրտմակից եղեալ՝ ըստ մերում տկարութեանս ողբացաք, և յամենայն տեղիս, որ շուրջ գմեւք բնակեալ էիք յղեցա՞մ, մեծ և պատուհասալից պատուիրացաւ մի՛ լսել բնաւ ամենևին գայդպիսի բարբարոսս, մի՛ ընդունել ամենևին գվնասարեի կորուսական մոլորական երեսիւրեւոյնն վարդապետութիւնն»:

Ի՞նչ ենք տեղեկանում մենք այս հատվածից. անկասկած՝ այստեղ խոսքն այն մասին է, որ նախ՝ նեստորական հերետիկոսությունը կարողացել է Հայաստանում իր չարիքը սերմանել: Երկրորդ՝ Սահակն ու Մեսրոպը այս համարել են իրենց հանցանքի արդյունքը և շատ վշտացել են դրա համար: Եթե նեստորական հերետիկոսությունը մուտք գործած չլիներ, Հայաստան, Սահակն ու Մեսրոպը ոչ տրտմելու և ոչ էլ ողբալու առիթ կունենային: Երրորդ՝ նեստորականության ծավալումը տեսնելով՝ Սահակն ու Մեսրոպը խիստ միջոցներ են ձեռք առել նրա պրոպագանդան կասեցնելու համար, այն է՝ ամեն տեղ իրենց շուրջը ժարդ են ուղարկել՝ խիստ ու սպառնադին պատվեր տալով չլսել և չընդունել նման ֆետսակար, կորստական մոլորությունները, ուրիշ խոսքով՝ հակառակ պրոպագանդա են սկսել նեստորականության դեմ:

Նույն նամակի վերջը, սակայն, չի համապատասխանում վերև բերված նկարագրութեանը. այդտեղ (Գիրք Թղթոց, էջ 13) ասված է հետևյալը. «սոժամանակս ի շնորհացն Աստուծոյ այնպիսի ինչ (Թեոդոր Մոպսուեստացու հետևողներ) աստ չև է յայտնյալ, ապա թէ իցէ ծածկեալ ի ժանգոյ աղտեղութեան, ի հարկէ ջան լիցի մեղ խել զխոչն, զգայթակղութիւնն զայն ի բաց կորուսանել» և այլն:

Այստեղ հակասութիւնը նախորդ հատվածի վերաբերմամբ ակնհայտնի է և նկատված է բանասերների կողմից: Ադոնցն, օրինակ, այս երկու հատվածները մեջ բերելով՝ այն կարծիքն է հայտնում, որ Ակակի ու Պրոկղի պատասխան թղթերում մեղմացրած են այն տեղերը, ուր խոսքը Թեոդորի ու Նեստորի մասին է, և այդ մեղմացումները պիտի է կատարված լինեն 6-րդ դարի առաջին կեսին, երբ հայերը մաքսնչում էին նեստորականութեան դեմ, իբր հայերին ճշմարիտ ցանկալի չէր ցույց տալ, որ Նեստորի ուսմունքը հայտնի էր հայերին տակավին հայ դպրութեան արշաւույսին»:¹

Հետևյալ երկու գովումներները՝ Մելիտինեի եպիսկոպոս Ակակի թուղթը Հայոց Սահակ Հայրապետին և Սահակ պատասխանն Ակակին (Գիրք Թղթոց, էջ 14—18)՝ համարյա ոչինչ չեն ավելացնում մեր արդեն իմացածի վրա: Ակակը հայերին նեստորականութիւնից զուշացնելու իմաստով թուղթ է գրում և վերջացնում է հետևյալ խոսքերով. «բայց մեղ երկիւղ է, թէ գուցէ ի Թեոդորէն Մամուեստեայ ոխմանէն աշակերտեալ ոք գտցի և ի չար ժանգէն Նեստորի, ի միամիտ անձինս աղդիցէ: Զի զնորա միացեալ գրեանն իբրև խնդիրս այս յայտնեցաւ, և մանաւանդ որ վասն մարմնախօսինն գրեալ էր, վճիռ հրամանի ետուն սուրբ աշխարհաժողով եպիսկոպոսացն, որ յնփեսացւոց քաղաքին եղև, ի մի վայր ժողովել զբնաւ գրեանն և այրել: Արդ փոյթ լիցի ձեղ առանց պղտորութեան զհաւատոնս սրահել» և այլն: Սահակի պատասխանը կրկնութիւն է Պրոկղին տված պատասխանի և վերջանում է նրա նման. «Այլ յաղանդոյն որ գրեցեր գարշել, առ ժամանակս ի շնորհս Աստուծոյ այսպիսի ինչ չև է հասեալ. ապա եթէ իցէ ինչ ծածկեալ ի ժանգոյ անտի, ի հարկէ ջան լի-

¹ Անդ, էջ 28.

ցի խել զխոչն ի միջոյն և այլն: Նրա մեջ էլ կան, իհարկե, նույն հակասական տեղեկությունները:

Ալիկի ուշագրաւ է և մեզ հետաքրքրող հարցի վրա պայծառ լույս է սփռում նույն նկատելի եպիսկոպոսի թուղթը հայոց նախարարներին (Դիրք Թղթոց, 19—21):

Այս թղթի մեջ, էջ 21, կարդում ենք հետևյալը. «Աղահեմք մի ոք զձեզ խաբեսցէ, մի պատուականութիւն երեսաց, մի բաղմութիւն, մի թողացուցուք զճշմարիտ հարցն կրօնս և զհաւատ որով հաւատացայքն, որով ապրեցայքն. զայս հարկեցայ գրել առ սէր ձեր, զի ի գալ առ մեզ սիրելիաց մերոց երիցանց, Հոնայ, Քոթայ, Անձնայ, պատմել մեզ զբարի գործն զոր գործեցեք, զի զգրեալսն ՚ի իողորի¹ կապեցեք կնքեցեք: Արդ մի ոք հաւանեցուցէ զձեզ տալ անդրէն զայնոսիկ որք փութով և ախորժելով ստանան զայն ի կործանումն ստացողաց նոցա և խողաց. զի եթէ Նեստորիոս վերացաւ յամենայն եկեղեցեաց, զիմրդ Դիողորն, զիրքն և խումն (sic!) ընդունելի իցէ, որք զնոյն միտս և վնասակարութիւն ունին... յայնպիսեացն զգուշասջիք, և նղովեալս համարեսջիք, և մի ընդունիցիք զսուտ համբաւս նոցա զոր բերեն առ ձեզ ի կողմանցն արեւելեայցն:

Այսպես, ուրեմն, նեստորականության դեմ մզվող պայքարն այնպիսի սուր բնույթ է ընդունել Հայաստանում, որ հարկ է զգացվել դիմել նախարարների միջամտությանը. նախարարներն իրոք միջամտել են և կարգադրել են փականքի տակ դնել նեստորական ուսուցիչների զրվածքները, և հիմա Ակակը՝ գովաբանելով նրանց ձեռնարկած բարի գործը՝ խորհուրդ է տալիս շարունակել նույն քաղաքականությունը նեստորականության վերաբերմամբ, այսինքն՝ ճնշել այն բռնի միջոցներով, եթե այս էլ բուռն պայքարի արտահայտությունն է հայոց եկեղեցու դեպի փարսիների և նեստորականության միջև, մենք չգիտենք, թե էլ ինչը կարելի է պայքար ու կռիվ անվանել:

Վերև բերված հատվածի մեջ ուշադրության արժանի է նաև

¹ Եթե Դիողորն այստեղ Թեոդորի ազգազուծը չէ, ապա խոսքը վերաբերում է նեստորականության 2-րդ հեղինակավոր ուսուցչին—Դիողոր Տարսնացուն: Սակայն մեզ թվում է, որ նախադասությունը վերաբերում է Թեոդոր Մոպսուեստացուն, որովհետև նեստորականության զլիավոր վարդապետը նա է և Դիողորը միշտ երկրորդաբար է հիշվում:

հետեյալ հտովածը՝ «մի՛ ընդունիցիք զսուտ համբաւս նոցա զոր բերեն առ ձեզ ի կողմանցն արևելայց»։ Ի՞նչ սուտ համբաւներ ժամանակն է խոսքը և ինչ պետք է հասկանալ արևելյան կողմեր ասելով՝ դժբախտաբար մուխն է թողած։ Թվում է, թե «արևելյան կողմեր» ասելով պետք է հասկանալ Պարսից պետության մայրաքաղաք Տիզբոնը, որտեղ նստում էր պարսկական քրիստոնեության գլուխը՝ Սելվկիա-Կտեղեֆոնի (կամ Տիզբոնի) կաթողիկոսը, որի աթոռը հենց այս ժամանակներից ընկնում է նեստորականների ազդեցության տակ և հետզհետե ուժեղանում է պարսից պետական քաղաքականության շնորհիվ, որոնք նեստորականների մեջ տեսնում են Բյուզանդիայի թշնամիներ և իրենց բարեկամներ։ Այս դեպքում նրանց բերած սուտ համբաւները պետք է անշուշտ վերաբերեին պարսից պետության նեստորականներին ցույց տրվելիք պաշտպանությանն ու արտոնություններին, որով նեստորականները կամենում էին գայթակղեցնել պարսից պետության մեջ եղած մյուս քրիստոնյաներին և զբաժնով իրենց թիֆն ստվարացնել ու դիրքերն ամփել ուժեղացնել։

Այս կապակցությամբ ուշադրության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հարավային մասերը՝ ունենալով խառն ազգաբնակչություն՝ ունեն նաև ասորի եպիսկոպոսներ, որոնք հպատակվում էին Տիզբոնի կաթողիկոսին, մասնակցում էին նրա հրավիրած ժողովներին. այսպես՝ 5-րդ դարի առաջին քառորդի ժողովներին մասնակցում են Դանիել Արզունի, Ատտիկ բեթ Մուկասյեի (Մուկաց), Արտաշահր Արմենի եպիսկոպոսները։¹ Բնական է, որ այս երկրամասերում բավական ուժեղ պետք է լինեին Տիզբոնի կաթողիկոսի և առհասարակ պարսկական քրիստոնեության ազդեցությունը։ Զարմանալի չի լինի, եթե այս երկրամասերում նեստորականության քարոզը հենց սկզբից և եթ ավելի հաջողություն ունենար։ Սակայն, դժբախտաբար, այդ մասին պակասում են տեղեկություններ։

Եթե նույնիսկ այս բոլոր տեղեկությունները չունենալինք մենք, բավական կլինեին միայն ժամանակակից Կորյունի վկայու-

¹ Տե՛ս Oscar Braun, Das Buch der Synhados, Stuttgart und Wien, 1900, էջ 46 և Chabot, Synodicon. Orientale, Paris, 1902, էջ 274 և հատկապես էջ 285, Հմմտ. Ն. Աղանց, անդ, էջ 38 շար.

թյունը, որպեսզի լիակատար իրավունք ունենայինք ասելու, թե Սահակի ու Մեսրոպի օրով բուռն պայքար է մղվել նեստորականության դեմ և նեստորականությունը հալածվել է Հայաստանից: Ահա ինչ է ասում Մաշտոցի կենսագիր Կորյունը մեզ հետաքրքրող հարցի մասին:

«Յայնմ ժամանակի բերեալ երեկցաւ ի Հայաստան աշխարհին գիրք սուտապատումք, ընդունայնախօս աւանդութիւնք առն ուրումն հոռոմի, որում թէոգորոս անուն: Վասն որոյ սիւնհոգոսական հայրապետացն եկեղեցիացն սրբոց նշանակեալ՝ տղղ Թոնէին ճշմարտահաւատ փառաւորացն Սահակայ և Մաշթոցի: Եւ Ընցա նշմարտաւեր փութով զայն ի միջոյ բարձեալ՝ աշխտփախեալամ արտաֆոյ իւրեանց սահմանացն մերձեցին, զի մի ի լուսաւոր վարդապետութիւն ծուխ ինչ սատանայական յարիցէ»:

«Այն ժամանակ բերվեցին—երեւցին Հայաստան աշխարհում թեոդորոս անունով մի հոռոմ մարդու սուտապատում գրքերը, դատարկաբան ավանդությունները: Սուրբ եկեղեցիների սինհոգոսական հայրապետներն այդ մասին գրելով իմաց ավին ճշմարտահաւատ փառաւորներ Սահակին ու Մաշթոցին: Եւ նրանք ճշմարտասեր ջանքով մեղսեղից վերացրին այն, աշխարհից հալածելով՝ իրենց սահմաններից դուրս վանեցին, որպեսզի ոչ մի սատանայական ծուխ չխառնվի լուսավոր ուսմանը»:¹

Խնդիրը միանգամայն պարզ է. հիշված ոմն հույն թեոդո-

¹ Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, հրատ. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941, էջ 86 և 87: Ծանոթ դարձնում ենք այն էլ Ղազար Փարպեցին է հիշում նեստոր Անտիոքացուն և այն էլ լուկ հերետիկոսներին թվարկման ժամանակ՝ Աբիսի, Ապոլինարի, Նիվարեաի և Մանիի կողքին (տես Ղազար Փարպեցու թուղթը առ Վահան Մամիկոնյան Պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1904, էջ 192): Իսկ Մովսես Խորենացին (III 40, էջ 342 շար., հրատ. Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տիգրիս, 1923)՝ հիշատակելով Նիկեոսի ժողովի հանդամանքները և նեստորի ներվումը, ավելացնում է. «եւ վասն զի ոչ հանդիպեցան յայնմ ժողովի մեծն Սահակ և Մեսրոպ՝ զբնն առնոսա Կիւրեղ Աղեքսանդրացի և Պրոկոս Կոստանդնուպոլսի և Ակակ Մելիտինեայ եպիսկոպոսը, զգուշացուցանելով զնոսա. քանզի լուան, եթէ ոմանք ի Հարափառացն աշակերտաց առեալ զգիրսն Թեոդորոսի Մամուկետացոյ, զվարդապետին նեստորի, և զաշակերտին Դեոդորին՝ զնացին յաշխարհն հայոց»: Դժբախտաբար Մովսես Խորենացին չի պատմում անցուղարձի շարունակությունը, սակայն նրա զործածած դարձվածքներից («Հարափառաց», «զգուշացուցանելով») պարզ երևում է, թե ինչ գիրքավորում ունեն Սահակն ու Մեսրոպը և նրանց աշակերտները նեստորականների

ըստ մեզ հայտնի Թեոդորոս Մոպսուեստացին է. սինդոդոսական հայրապետները, որոնք գրով զգուշացրել են Սահակին ու Մեսրոպին նրա մոլորութիւնից, վերևում հիշատակված Աղբթսանդրիայի կյուրեղ, Կոստանդնուպոլսի Պրոկղ, Մելիտինեի Ակակ և Նեկասիայի Ռարուլաս եպիսկոպոսներն են: Նրանց գրութիւններն ստանալով՝ Սահակն ու Մեսրոպը միացել են Եփեսոսի 431 թվականի ժողովի դավանութեանը, սուր պայքար են կազմակերպել նեստորականացիների դեմ, որոնք կամեցել են նեստորականութեան գլխավորագրւոյն ուսուցիչ Թեոդոր Մոպսուեստացու գրվածքները հայերեն, պարսկերեն ու ասորերեն թարգմանելով՝ ուժ տալ իրենց ուսմունքին ու տարածել այն, և ի վերջո նեստորականութիւնը վերացրել են Հայաստանից, կամ, ինչպես Կորյունն է ասում, «աշխարհից հալածելով՝ իրենց սահմանները դուրս են վանել այն»:

Եթե սրա վրա ավելացնենք նաև Լիբերատուսի տված այն տեղեկութիւնը, որ մի քանի հայ վանականներ կատաղի պրոպագանդա են սկսել նեստորականութեան դեմ, շրջել են Արևելքի բոլոր քաղաքներն ու մենաստանները և մինչև իսկ հասել են թագավորանիսա քաղաքը (Կոստանդնուպոլիս), պահանջելով, որ Նեստորի նման դատապարտվի նաև նրա ուսուցիչ Թեոդոր Մոպսուեստացին, — ապա նեստորականութեան դեմ հայերի մղած պայքարի պատկերն ավելի ցայտուն կլինի:

վերաբերմամբ, և կողմնակի կերպով հաստատում է այն, ինչ որ մենք արդեն գիտենք Կորյունից:

Ուշադրով է և մեր մինչև այժմ ասածները հաստատում է նաև Հովհան Օձնեցուն վերադրվող «Սակս ժողովոց որ եղէն ի Հայք» գրութիւնը, որտեղ կարգում ենք. «Եբրադ ժողով արար սուրբն Սահակ և երանելին Մեսրոպ յԱշտիշատ, յորժամ հասին թուղթքն ի Կիւրղէ և ի Պրոկղէ որ յԵփեսոս երկու հաբւրքն խառնեալ եղէն, յորժամ զՓառք ի բարձունսն կարգեցին, յաճախելով ի բան հովուացն, պարսպելով ընդդէմ նեստրի անիծելոյ» (Գիրք Թղթոց, էջ 220):

Այս անցուղարձի մասին մի աղետ հիշողութիւն պահպանված է նաև «Թուղթ Գրեգորիսի կաթողիկոսի հայոց ձայնակցութեամբ ընդհանուր ժողովոյ հայոց» պատասխանի թագաւորին հուռմոց Մանուելի (տես Թուղթ Ընդհանրական Ներսեսի Շնորհաւոյ, էջմիածին, 1865, էջ 252 շաբ.) գրութեան մէջ. այստեղ ասված է, թե Եփեսոսի ժողովի հայերը Նեստորի հերձվածը դուրս են շարժել եկեղեցուց և հայերին ավել են զուղղափառ հաւատ ժողովական թղթովք սրբոյն Կիւրղի Աղեքսանդրու հայրապետի, զորս ընկալաւ հայրապետն հայոց մեծն Սահակ և խորշեցոյց ղեկեղեցի մեր ի Նեստորի շար հերձաւածոյն»:

Ամփոփելով մեր մինչև այժմ ասածը՝ տեսնում ենք հետևյալը՝ Առաջին, 431 թվականին Եփեսոսի տիեզերական ժողովում դատապարտվել է Նեստորը:

Երկրորդ, 435 թվականին կայսերական հրամանով արգելվել են և կրակի մատնվելու դատապարտվել Նեստորի գրվածքները: Երրորդ, այդ նույն ժամանակները, ուրեմն շուրջ 435 թվին հայաստան են բերվել Թեոդոր Մոպսուեստացու գրվածքների հայերեն թարգմանությունները՝ և անմիջապես պայքար է բորբոքվել նեստորականության շուրջը: Մինչդուռևս հայրապետները զգուշացրել են հայերին, հայերը ժողով են գումարել և պատգամավորություն են ուղարկել Կոստանդնուպոլիս Պրոկղի մոտ՝ բացատրություն խնդրելով: Պրոկղը նույն 435 թվին ուղարկել է իր դավանական թուղթը, որ ընդունվել է հայերի կողմից, որով և պայքարը նեստորականության դեմ ավելի է սրվել, ինչպես վկայում է Լիբերատուսը:

2 Ն. Ադոնցը կամենալով ապացուցել իր այն թեզերը, թե խնդրել նեստորականների նորաթարգման գրքերի մասին չի եղել և պետք է ենթադրել, որ Թեոդոր Մոպսուեստացու գրվածքները հայտնի են եղել հայերին մինչև եփեսոսի ժողովը. այն կարծիքն է հայտնում, թե քանի որ Նեստորի գրվածքների արգելումն ու Պրոկղի ճամպը հայերին կատարվել են միևնույն 435 թվականին, անհաս էր, որ մի քանի ամսվա ընթացքում թարգմանվեին Թեոդորի գրքերը. զրկվեին հայերին, Ակակն ու Ռարուլաը զգուշացնեին հայերին, հայերն էլ ժողով անեին, զիմեին Պրոկղին և պատասխան ստանային: Սակայն մեզ թվում է, որ Ադոնցի այս փաստարկումները հիմնավոր չեն: Նախ, ինչու պետք է Թեոդոր Մոպսուեստացու կամ Դիոդոր Տարսոնացու գրվածքների թարգմանությունը 435 թվականին հետ կապվի. չէ՞ որ 433 թվին Կյուրեղ Աղեքսանդրացու և Հովհաննես Անտիոքացու միջև կայացած միությունը ակնհայտնի կերպով պետք է ցույց տար նեստորականներին, որ իրենց գործը արդեն տանու է տված, որ նույնիսկ Անտիոքի ներկայացուցիչներն արդեն հրամարվում են Նեստորից և ճրան նդովում, ուրեմն իրենց զլխի ճարը տեսնելու միակ միջոցը և փրկությունը նույն ուղղության արդեն մեռած հեղինակավոր եկեղեցականների գրվածքներին զիմեին է: Հետևապես, հենց այս ժամանակից էլ (433 թվից) կարող էին սկսվել թարգմանությունները: Երկրորդ, ոչ մի հարկ չկա ենթադրելու, թե թարգմանվել են Թեոդորի կամ Դիոդորի խոշոր ծավալ ունեցող մեկնաբանական երկերը կամ դավանաբանական մեծ գրվածքները, որոնք, իհարկե, տարիներ կպահանջեին: Վե՞հ ու պայքար տոաջացնելու համար բավական էր թանգամանկ հիշված հեղինակների մի քանի դավանաբանական

Չորրորդ, իրենց կյանքի վերջին տարիներում¹ Սահակին ու Մեսրոպին վերջապես հաջողվել է վերջնականապես ջախջախել և հայոց երկրից վտարել նեստորականութիւնը՝ այդ նպատակի համար դիմելով նաև աշխարհիկ իշխանության՝ հայ նախարարների օգնութեանը, ինչպես վկայում է Մելիտենի եպիսկոպոս Ավակը։ Կարելի է վստահությամբ ասել, որ 437 կամ 438 թվականներին նեստորականութեան վտանգը հայոց եկեղեցու համար արդեն անցած էտապ էր առաջիկա 2—3 տասնամյակի համար։

Բ. ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 5-ՐԴ ԴԱՐԻ
60-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Այսպիսով, նեստորականութիւնը դուրս է մղվում բուն հոռմհական պետութեան սահմաններից և որոշ ժամանակ ապաստան է գտնում Եդեսիայում, բայց տարածվում է գլխավորապես պարսից պետութեան մեջ։ Այս գործում զորեղ խթան է հանդիսանում Եդեսիայի Ռարուլաս եպիսկոպոսի հաջորդ Իբասի (435 թվից) նամակը Պարսկաստանի Արդաշիր քաղաքի եպիսկոպոս Մաբինին, որի մեջ Իբասը մանրամասնորեն բացատրում է Նեստորի ու Կյուրեղի վիճի նյութը՝ ակնհայտիորեն բռնելով Նեստորի կողմը և ցույց տալով իր հակակրանքը դեպի Կյուրեղը։ Այս նամակը, — որ հետագայում Կոստանդնուպոլսի 553 թվականի 5-րդ տիեզերական ժողովի կողմից դատապարտվեց իբրև հերետիկոսական, Թեոդոր Մոսկոկեստացու անձնավորութեան ու զբվածքների և Կյուրոսի եպիսկոպոս Թեոդորեսի հակակյուրեղյան զրվածքների հետ միասին,² — Դիոգոր Տարսոնացու և Թեո-

զբվածքներ կամ նույնիսկ քաղվածքներ երկրից, որ կարող էր մի քանի ամսում դուրս գալ Ինչպես վերևում տեսանք, խոսքը հենց այդպիսի քաղվածքների մասին է և ոչ թե ամբողջական երկրի։

¹ Պետք է նկատի ունենալ, որ Կյուրենը վերև բերված հաղածից անմիջապես հետո պատմում է Սահակի և աղա Մեսրոպի մահը առանց նրանց աղես որևէ զործունեութիւն վերադրելու։ Սահակը վախճանվել է 439 թվի, սեպտեմբերի 7-ին, իսկ Մեսրոպը՝ 440 թվի փետրվարի 17-ին։

² Տե՛ս Ե. Տ. Միմառյան, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հատ I էջմիածին, 1908, էջ 343։

դոր Մոպսուեստացու գրվածքների պարսկերեն թարգմանության հետ նեստորականությունը տարածեցին ամբողջ Պարսկաստանում: Ճիշտ է, նեստորական տրամադրություններ ունեցող Իրասի նդեսիայի եպիսկոպոս դառնալով կրքերը փոքր ինչ հանդարտվել էին և պայքարող կողմերի դիրքերը կայունացել հոմեական պետության այս արևելյան ծայրասանմանում, բայց դեռ Ռարուլասը արտաքսել էր նդեսիայից այդ քաղաքի բարձրագույն դպրոցի նեստորամիտ ուսուցիչներին, որոնք արդեն տեղավորվել էին Մծբինում, այնտեղ դպրոց հիմնել և եռանդով տարածում էին իրենց գաղափարները: Այդ նոր դպրոցի հիմնադիրների և գործիչների մեջ ամենաավանավորներն էին Բարձուլամն և Ներսես «Բարձուր», երկուսն էլ վտարված նդեսիայից: Սրանցից առաջինը՝ Բարձուլամն իբրև Մծբինի եպիսկոպոս կամ մետրոպոլիտ (435—489) եռանդուն գործունեություն է ծավալում կյուրեղյան կուսակցությունը Պարսից պետության մեջ ոչնչացնելու ուղղությամբ և, օգտվելով Պարսից արքունիքի քաղաքական հակակրթյունից հոմալեյիների դեմ, կարողանում է շահել Պարսից Պերոզ թագավորի (457—484) հովանավորությունն ու վստահությունը և համոզել նրան, որ Պարսից պետության անվտանգությունը համար անհրաժեշտ է դավանական խտրությամբ անջրպետել Պարսից սահմաններում գտնվող քրիստոնյաներին հոմեական պետության սահմաններում գտնվող քրիստոնյաներից: Անհրաժեշտ է, ուրեմն, խրախուսել նեստորականությունը, հովանավորել նրան և մի տեսակ պարսկական պետական քրիստոնեական եկեղեցու կերպարանք տալ: Եվ հիրավի, մենք տեսնում ենք, որ քանի թուլանում են հունական հոդերում նեստորականության կողմնակիցները, այնքան ավելի զորեղանում են նրանք Պարսից պետության մեջ: Այս տեսակետից շատ ուշագրավ է վրացի հեղինակ Արսեն Սափարացու (IX դար) «Վրաց և հայոց բաժանման մասին» խառնաշփոթ դրություն մեջ մնացած մեզ հետաքրքրող դեպքերի հիշողությունն և արձագանքը. «Եվ Պերոզ թագավորը ստիպեց հայերին պաշտել անաստված Նեստորի կրոնը. իսկ հայերը կտրականապես հանձն չառան այս...» և այլն (տես Լ. Մելիքսեթ-Մեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Երևան, 1934, էջ 35):

Իրասի մահով 457 թվին Նդեսիայում խիստ թուլանում են նրանց դիրքերը և շատ նեստորական վարդապետներ հալածվում են Նդեսիայից և անցնում են Պարսից հողը։ Վերջնական հարվածը նեստորականների միացորդներին հոռոմեական պետության արևելյան սահմաններում հասցնում է Ջենոն կայսրը, որը 489 թվին հրամայում է փակել Նդեսիայի հռչակավոր դպրոցը։ Այդ ժամանակվանից նեստորականութիւնն իբրև կազմակերպված ուղղութիւն դադարում է հոռոմեական կայսրութիւն մեջ գոյութիւն ունենալուց և անցնում է անլեզալ դրութիւն, մինչդեռ Պարսից պետութիւն մեջ նրանք հետզհետեւ ավելի ու ավելի մեծ ազդեցութիւն ու դիրք են ձեռք բերում, բազմաթիւ դպրոցներ են հիմնում, որոնցից ամենանշանավորը վերևում հիշատակված Մծբինի դպրոցն էր, և այդ դպրոցներում պատրաստում են ոչ միայն ուսյալ եկեղեցական գործիչներ ու հոգևորականներ, այլ նաև բժիշկներ ու փիլիսոփաներ։ Այդ դպրոցների սաներն են, որ թարգմանում են հունական կլասիկներին, հատկապես Արիստոտելի, Հիպոկրատեսի և Գալենի գրվածքները և յուսի ճրագ են դառնում՝ գիտութիւնը պահպանելով և բարձրորոշելով համար ուսուցիչ դառնալով։ Սրանք են միաժամանակ, որ քրիստոնեութիւնը տարածում-հասցնում են մինչև Ասիայի արևելյան ծայրերը՝ Հնդկաստան և Չինաստան։¹

Այսպես ուժեղ կազմակերպված, քարոզչութիւն բուռն եռանդով օժտված եկեղեցական ուղղութիւնը, որը բացի այդ ամենից վայելում էր նաև Պարսից թագավորների հովանավորութիւնը, չէր կարող իհարկե այդ կողմից անուշադրութիւն մատնել Հայաստանը և չաշխատել այնտեղ ևս արմատ բռնել կամ կողմնակիցներ շահել։ Անցողակի ասինք, որ այս շրջանում էլ մենք նեստորականների 486 թվականի ժողովին մասնակցած ենք գտնում Արմենի կամ Հայաստանի Մովսես եպիսկոպոսին,² ինչպիսի մասնակցութիւն մենք տեսանք արդեն 424-ի ժողովին։

¹ *Sten Petermann-Kessler*, Nestorianer հոգվածք, Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 3. Aufl., Bd. 13, էջ 723—736; Հմմտ. նաև *Hefele*, Concillengeschichte, 2. Auflage, 2. Band, Freiburg im Breisgau 1875, էջ 287.

² *Sten Braun*, Das Buch der Synhados, էջ 64 և *Chabot*, Synodicon Orientale, էջ 299.

Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, որ այժմ արդեն նեստորական գունավորում ստացած Պարսից եկեղեցին պահպանել էր իր ազդեցությունը Հայաստանի որոշ մասերի վրա։ Դժբախտաբար, Հայաստանի եպիսկոպոսն անորոշ արտահայտություններ թույլ չի տալիս մեզ որոշելու, թե խոսքը Հայաստանի ո՞ր մասին է վերաբերում։

Մի կողմ թողած այս հանգամանքը, մենք հաստատուն տեղեկություններ ունենք, որ նեստորականներն այս շրջանում ևս աշխատել են հայոց եկեղեցու հետ հաղորդակցություն պահպանելու և, եթե հնար է, մինչև անգամ իրենց կողմը գրավելու նրան։

Այդպես, պատմվում է, որ նեստորական հայտնի Բարձուման եկել է նախ «Արզնարզիւն», ապա անցել է Մոկաց երկիրը՝ անշուշտ իր վարդապետություն համար գործելու։ Թովմա Արժրունին (հրատ. Կ. Պոլիս 1852, էջ 88 շար., հրատ. Պետերբուրգ, 1887, էջ 81) ուղղակի ասում է. «Եւ ինքն Բարձումայ ի չքմեղս լինելով՝ եկն հաս յԱրզնարզիւն և յաշխարհն Մոկաց, զի անդ զնեստորական աղանդոցն սերմանիցե ղերւանս»։ Սակայն պատմիչի ասելով այդ նպատակն իրագործել նրան չի հաջողվել, որովհետև Արժրունյաց իշխան Մերշապուհը, «որ յայնժամ ի Տմորեացն ամբանայր բերդի, յղե առ նա ևլանել զնալ ի սահմանացն յայնոսիկ. ոչ ինչ ձեռնամուխ լինելով ի նա վասն Պարսից արքային, միայն սպառնական խոտարանութեամբ յղե առ նա պատգամս» (նույն տեղում)։ Այնուհետև պատմիչն ավելացնում է, թե Բարձուման քարկացած, երկրից հեռանալուց առաջ, Եղիշե վարդապետի պատմության միջից, որ ինքը նրանից խնդրել էր կարգալու համար, — վրեժխնդրությունից կարում-հանում է Արժրունյաց տոհմին վերաբերող հատվածը։

Մենք մի կողմ ենք թողնում Եղիշեի Պատմության խարդախման վերաբերյալ հատվածը իբրև բոլորովին անհավանական,¹ բայց պետք է ասենք, որ Թովմա Արժրունու միացած տեղեկությունները Բարձումայի գործունեություն մասին Հայաստանում միանգամայն հավանական են և պատմական իրադրությունը լիովին համապատասխան։ Որ Բարձուման ամեն ուղղությունամբ աշխատել է տարածել նեստորականությունը, այդ հայտնի է պատմությունից։ Որ Բարձուման վայելում էր Պարսից Պե-

¹ Այս մասին տես Ն. Տ. Մինասյան, Եղիշեի Վարդանանց Պատմություն, աշխարհաբար թարգմանություն, Երևան, 1946 թ., ներածություն, էջ 11—14։

բող թագավորի հովանավորությունը և նրա գործունեության հաջողութուններն, ի միջի այլոց, ղրանով են բացատրվում, այդ էլ ակնարկված է վերևում և թովմա Արծրունու շուրջ ձեռնամուխ լինելով ի նա վասն Պարսից արքային» խոսքերն էլ ակնբերաբար այդ հն մատենանշումն եմ, վերջապես, Բարձումայի Հայաստան գալու մասին պատմում է ոչ միայն հայ մատենագիր թովմա Արծրունին, այլ նաև ասորի պատմիչ Գրիգոր Բարձբրետուր Վերջինս գրում է. «Եւ երբ նա (Բարձուման) շրջիւ էր ամբողջ Ինթ-Նուհադրա երկրում, այն ժամանակ հայոց սատրապները լսեցին, որ նա պատրաստվում է իրենց երկիրը մտնելու. սակայն նրանք ուղարկեցին նրան (տեղեկութուն) և սպառնացին երդվելով, որ եթե նրան տեսնեն, արյունը կթափեն: Այդ միջոցով կանգնեցրին նրան Հայաստան մտնելուց»¹ Հայկական և ասորական տեղեկությունների միջև հղած տարբերությունը միայն այն է, որ թովմա Արծրունու վիպակության համաձայն՝ Բարձուման արդեն Մոկաց երկրում է, ուրեմն Հայաստանի հարավային նահանգներից մեկում, և այնտեղից Արծրունյաց իշխանն արտաքսում է նրան. իսկ Բարձբրետուր ասելով՝ նա դեռ Հայաստան չի մտել, այլ մտնելու վրա է, երբ սպառնական հրաման է ստանում ետ կենալ իր մտադրությունից: Եւ չեմ կասկածում, որ հայ աղբյուրի աված տեղեկությունը ավելի մոտ է ճշմարտությանը, որովհետեւ դժվար է ընդունել, թե լոկ մտադրության համար, որ հաղիվ թե նախօրոք կարողանային իմանալ հայ նախարարները, սպառնալիքներ ուղարկվեին Պարսից թագավորի հովանավորությունը վայելող Բարձումային՝ չանելու այն, ինչ որ նա դեռ չէր արել:

Այն հանգամանքը, որ հայ նախարարներն անհանգստանում են և միջոցներ են ձեռնարկում Բարձումայի նեստորական քարոզը խափանելու Հայաստանում, իրավացի կասկածներ է առաջացնում մեր մեջ, որ այդ քարոզությունը երևի որոշ հաջողություն ունեցել է և մտքերի պղտորում ու շփոթություն է առա-

¹ Gr. Barhebr. Chron. Eccl. III 71; նույնը Assemani, Bibl. Orientalis, II հատոր, էջ 393; Chronique de Michel le Syrien, էջ 413 ընդգրկ, 417 թարգմանություն: Հմմտ. այս անցուղարձի մասին Ն. Տ.-Միմասյան, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորաց եկեղեցիների հետ. էջմիածին, 1908, էջ 79—81 և 128.

ջացրել հայ եկեղեցու շրջաններում, հակառակ դեպքում որևէ կանխիկ կամ հալածական միջոցի ձեռնարկումը հիմնավորված չէր լինի, նույնիսկ անկարելի կլիներ:

Զափազանց ուշադրավ է նաև այն, ինչ որ պատմում է Թովմա Արծրունին վերև մեջ բերված հատվածի սկզբում «Պատմած յիշատակի վասն արիւնահեղին Բարսումայի» գլխում: Ահա ինչ է ասում նա.

«Ընդ ժամանակս Պերոդի արքայից արքայի էր ոմն յադանդոյն Նեստորի Բարծումայ անուն, որ ունէր զանուն եպիսկոպոսութեան, զօրեղագոյնս զնեստորական հերձուածոյն բուռն հարեալ, և քսութիւմբ զնախարարացն հայոց առ Պերոդ վարկով՝ բազում ոճիրս արիւնհեղութեան գործեաց: Ի ժամանակին յայնմիկ էր ճոխացեալ պանծալի աթոռակալութեամբ սրբոյն Գրիգորի Տէր Քրիստափոր հայոց կաթողիկոս. գրէ առ կողմանս Ասորեստանի զգուշացուցանելով մի խառնել ընդ նեստորականն. զնոյն գրէ և առ որս ի Խուժաստանին էին ժողովուրդ ուղղափառացն: Դարձեալ գրէ և ի կողմն Դերջանոյ և Խաղտաց ձորոյ բնակիչսն և աշխարհակալ տեարս և առ եպիսկոպոսունան: Զոր զթուղթսն խաբող պատրանօք ի բուռն առեալ Բարծումայ՝ հաւտանել առ արքայ Պերոդ, և ասէր, թէ զդայս ամենայն զոր գրէ կաթողիկոսն հայոց և առ ապստամբութիւն խորհել առ ի քէն և զնախարարսն հայոց զՅունաց թագաւորին խորհել հնազանդութիւն. արդ տեսանել պարտ է վասն այդոր»¹

Այս հատվածում բուն պատմական իրողությունները թեև շփոթված են և զանազան ժամանակաշրջանների վերաբերյալ գործերն իրար են խառնված, բայց այնուամենայնիվ հատվածը շատ կարևոր է նեստորական Բարծումայի և առհասարակ նեստորականների ամբողջ գործելակերպը բացատրելու և ըմբռնելու համար: Այստեղ հիշատակված Քրիստափոր կաթողիկոսը գոյություն չի ունեցել Պարսից Պերոդ թագավորի ժամանակ և ինչ որ պատմվում է նրա մասին, վերաբերում է 6-րդ դարի 30-ական թվականներին հայրապետական իշխանություն վարած հայոց Քրիստափոր 1-ին կաթողիկոսին,² որի ժամանակ Բարծուման լի-

¹ Տես Թովմայի վարդապետի Արծրունու Պատմութիւն տանն Արծրունաց, ի յոյս էած Գ. Մ. Պետրուրդ, 1887, էջ 80—81:

² Տես Ե. Տ.-Մինասյան, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, Եջմիածին, 1908, էջ 122—124:

նեւ չէր կարող՝ մեռած լինելով մոտ 40 տարի առաջ, Բայց հետաքրքրականն այստեղ այս հանդամանքը չէ, այլ նեստորական աղանդավոր Բարձուձայի գործունեության նկարագրությունը: Այդ նկարագրությունից մենք տեղեկանում ենք, որ Բարձուձան նեստորական հերձվածն ուժեղ կերպով տարածելու և հայ նախարարների կողմից երեւի բուն ընդդիմության հանդիպելու պատճառով՝ քսությամբ քանսարկություններ է կատարել նրանց մասին: Պերող թագավորի առաջ և շատ արյունհեղությունների պատճառ է դարձել, որովհետեւ հայ նախարարներին ու կաթողիկոսին իբրեւ ապստամբներ է ներկայացրել Պարսից թագավորի առաջ, իբր թե նրանք ուզում են Հունաց թագավորի հպատակության ներքո մտնել: Արդյոք կաթողիկոսի մասին պատմածի որոշ գծերը չէ՞ն վերաբերում Բարձուձայի ժամանակի հայոց կաթողիկոս Գյուտին և նրա հետ պատահած դեպքերի արձագանքները չէ՞ն,¹ որ շփոթել են Թովմա Արժրունին և այդ ժամանակ չեղած Քրիստափոր կաթողիկոսի մասին այլ ընդ այլ պատմություն հերյուրել:

Ուշագրության արժանի է նաև առհասարակ Բարձուձայի գործունեության բնութագրությունը «Տեսաւն Դէորգեայ Հայոց վերադիտողի և հոգեշնորհ փիլիսոփայի, Պատասխանի թղթոյն Յովհաննիսի Ասորւոց Պատրիարքի» վերնագիրը կրող գրության մեջ. «Գոր դուք ձերով տղիտութեամբք և դայն ևս եղծէք, քաղ-կեդոնականացն հետեւելով կատարմանց, զոր սերմանեաց ի ձեզ գիշերագող որոմնացանն այն, դարժան և դառնագոյն բղխմանց աղբիւրն Բարսումա, նախ եղեալ աշակերտ Նեստորի, և յաղաքս այնորիկ հալածական յԱնտիոք և ի Հոռմ... և շրջեալ ընդ երկիր և յածեալ ամբարտաւանութեամբ ընդ երեսս երկրի, հասեալ առկայացաւ ի ձերում սահմանի և անդէն հարեալ հողով հերձուածոյն իւրոյ զհաստատուն հիմն հաւատոյն և կարգաց և կատարմանց եկեղեցւոյդ սրբոյ, և եղծեաց զաւանդութիւն վարդապետաց ձերոց»:²

Ահա այս տեղեկություններն ի նկատի ունենալ մենք, երբ մեր «Սորենացու քաղկեդոնական լինելու առասպելի շուրջը» հոդվածում ասել էինք, թե Սահակի ու Մեսրոպի օրով ծածկված ու

¹ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Պատմություն հայոց, Տփղիս, 1904, էջ 112—116:

² Գիրք Թղթոց, էջ 344:

գաղտնի կամ հտ մղված նեոստորականությունը, ինչպես հրեում է, նորից գլուխ է բարձրացրել նրանց մահից հետո և պայքարի ու հողանրի առիթ դարձել Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտների, ուրեմն նաև խորենացու համար, Իսկ Ստ. Մալխասյանը այս ամենին անտեղյակ է մնացել և կատեգորիկ կերպով հայտարարում է, թե «այդ ժամանակամիջոցում (5-րդ դարում: Տ.-Միմ.) նեոստորականություն չկար Հայաստանում», և ապա ավելացնում է. «Նեոստորականների մասին միայն մի տեղեկություն ենք գտնում «Աղգապատումի» մեջ (էջ 424), թե Գյուտ կաթողիկոսի ժամանակ (461—472) երեք նեոստորականներ գալիս են Հայաստան քարոզելու, թե Մարիամ կույսը աստվածածին չէ (Նեստորի բանաձևը), որոնց դեմ միջոց է ձեռք առնում կաթողիկոսը: Ահա՛ ինչ որ մեզ հայտնի է նեոստորականների Հայաստանում լինելու մասին»:

Կասկած չի կարող լինել, իհարկե, որ հիշատակված 3 նեոստորականների Հայաստան գալը և նեոստորականություն քարոզելը նույնպես Հայաստանում երկար տարիներ տևած նեոստորականությունից դեմ մղվող պայքարի արձագանքն է: Որովհետև Ստ. Մալխասյանի հիշատակություն ձևից նույնիսկ նրա կամքի հակառակ կարող է այնպիսի տպավորություն ստացվել, թե այդ տեղեկությունը մի անհայտ բան է և ո՛վ գիտե ինչ կասկածելի աղբյուրից է քաղել Օրմանյանը, մենք պարտք ենք համարում հիշեցնել հարգելի գիտնականին, որ այդ տեղեկությունը գտնվում է Գյուտ կաթողիկոսին վերագրվող և Դավիթ Անհաղթին ուղղված նամակի մեջ, որ անշուշտ շատ անգամներ կարդացել է Մալխասյանը, բայց մոռացել է: Սակայն պետք է ասել, որ Օրմանյանը նույնիսկ հիշատակում է իր աղբյուրը, ուրեմն և ոչ մի թյուրիմացություն տեղիք չի տալիս: Խոսքը վերաբերում է «Նախադրություններից խաչին» գրությունը, որը տպագրված էլ է² և որին կարելի է հանդիպել բազմաթիվ ձեռագրերում:

¹ Տե՛ս Ստ. Մալխասյան, Մ. Խորենացին քաղկեդոնական էր հողվածը, Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ազգային ինստիտուտի, 3—4, 1944 թ., էջ 39:

² Տե՛ս Դավիթ Ամյաղը փիլիսոփայի Մատենադարանի և Թուրքիայի կաթողիկոսի, Վենետիկ, 1833, էջ 100:

³ Հիշատակում ենք միայն վերջերս այլ առթիվ մեր ձեռագրատան գրադրերի մեջ պրպտումներ կատարելիս պատահաբար մեզ հանդիպածը. № 3083 (1267 թ.), էջ 295, № 4139 (1267 թ.), էջ 377, № 5931 (1309 թ.), էջ 266, № 1324, էջ 437—438, № 2715, էջ 201 շար.: № 5443 (13-րդ դար), էջ 341—342, № 2819, էջ 403—404, № 2771, էջ 359, և այլն և այլն:

Այդ գրության մեջ պատմված է հետևյալը. Անտիոքի կողմերից (ուրեմն այս անգամ ոչ թե արևելքից, այլ արևմուտքից) Աւրին կամ Աւշին գյուղից Հայաստան են գալիս 3 աղանդավորներ, որոնց անուններն են՝ Կոստանդին, Պատրոս և Թեոդորոս, և սկսում են քարոզել՝ «Ոչ գոլ զՄարիամ Աստուածածին և ոչ զխաչն՝ Աստուծոյ խաչ»։ Կասկած չի կարող լինել այն մասին, որ այս վարդապետությունը ղուտ նեստորական է. սրանից կարելի է հետևել, որ նեստորականությունը նույնիսկ հռոմեական կայսրության արևելյան սահմաններում ամբողջովին անհետացած չէր և երբեմն բռնկումներ էին տեղի ունենում։ Դյուտ կաթողիկոսը նրանց առաջացրած մտքերի շփոթությունը փարատելու համար խնդրում է Դավիթ Անհաղթին մի ճառ գրել և պաշտպանել հայոց եկեղեցու ուղղափառ վարդապետությունը, որ և կատարում է Դավիթ Անհաղթը՝ գրելով «Բարձրացուցեք» բաներով սկսվող ներբողյանը։

Ուրեմն, դարձյալ մի ապացույց, որ նեստորականությունը 460-ական թվականներին նորից գլուխ է բարձրացրել, քարոզիչներ է ուղարկել Հայաստան, անշուշտ օգտվելով հայոց եկեղեցու այդ ժամանակվա շփոթ դրությունից, Պարսից պետական քաղաքականության հայոց եկեղեցու հակառակ ուղղությունից (հայ նախարարների ոտնձգությունների շրջանն էր, որի հետևվանքով պաշտոնանկ արվեց Դյուտ կաթողիկոսը) և հավանորեն նաև Բարձուձայի ոտնձգություններից, որոնք տեղի էին ունենում հենց այս ժամանակաշրջանում։

Գ. ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 5-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 6-ՐԴԻ ՍԿՋՐԻՆ ԵՎ ԲԱՐԳԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԺՈՂՈՎՐ

Մենք տեսանք նախորդ գլխում, թե ինչպես Պարսից պետությանն ապավիրած և Պարսկաստանում ապաստարան դրած նեստորականներն ամեն կերպ աշխատում էին տարածել իրենց ուսմունքը, ի միջի այլոց, նաև Հայաստանում։ Տեսանք, թե ինչպես Պարսից պետական քաղաքականությունը Պերզի օրով ըստ ամենայնի նպաստում էր նեստորականության դորացմանը Պարսկաստանում և աշխատում էր դավանական խտրությամբ այնպիսի մի խոր և անանցանելի վիճ փորել հռոմեական պետու-

Թյան և Պարսկաստանում ապրող քրիստոնյաների միջև, որ վերջիններս այլևս ոչ մի կերպով չկարողանային վտանգավոր դառնալ Պարսից պետության համար։ Այն, ինչ որ 435-ից մինչև 470-ական թվականների սկիզբը դեռ սուր պայքարի մեջ էր, իր գործն առաջ էր տանում քսությամբ ու բանսարկությամբ Պարսից պետության մեջ եղած մյուս քրիստոնեական դավանություններին նկատմամբ, այժմ 484 թվականից սկսած հաստատուն կազմակերպական ձև է ստանում։ Հիշված 484 թվականին Բեթ-Ղապատի ժողովում Պարսից պետության մեջ եղած քրիստոնեական եկեղեցին ընդունում է նեստորական դավանությունը և այդպիսով բոլորովին և մի անգամ ընդմիջ առնվազնում մյուս քրիստոնեական եկեղեցիներից։ Այս գործում առանձնապես հիշատակելու արժանի են վերևում հիշված Բարծուհան, ինչպես նաև Ակակ կաթողիկոսն (484—496) ու նրա հաջորդ Բարեոսը (498—503)։ Մրանց օրով նեստորականությունը իբրև առանձին եկեղեցական կազմակերպություն վերջնական ձևակերպություն է ստանում Պարսկաստանում և նեստորական հորջորջումն էլ այս օրերից է սկիզբն առնում։ Ինչպես երևում է, այդ անունը նրանց առաջին անգամ տվի է Մարուգի եպիսկոպոս Փիլոքսենոսը կամ Քսենայասը—նոր կտակարանն ասորերեն թարգմանող հայտնի միաբնակ գործիչն ու մատենագիրը,¹ — թեև հատկապես Ակակը բողոքում էր այդ մականվան դեմ և չէր ընդունում նրա ճշմարտությունը։ Սակայն Փիլոքսենոսի տված անվանակոչումը այնքան դիպուկ է եղել և համապատասխանել է պատմական իրադրությունը, որ այն իրոք դարձել է եկեղեցական այդ ուղղության անունը և նեստորի անունը այնուհետև մուտք է գործել այսպես կոչված նեստորականների սուրբ գրքերի, այն է՝ եկեղեցական պաշտամունքի գրքերի մեջ, և հաճախակի գործ է ածվում նրանց մեջ։²

Այս արդեն վերջնական կազմակերպություն ստացած նեստորական եկեղեցու և հայոց եկեղեցու հարաբերությունների մա-

¹ Փիլոքսենոս Մարուգեցու մասին տես Ե. Տ.-Մինասյան, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, Էջմիածին, 1908, էջ 305—312։

² Հմմտ. Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 3. Auflage, Bd. 13, էջ 726—727։

սին որոշակի տեղեկութիւններ է հաղորդում մեզ Գիրք Թղթոցը, որի մեջ տպագրած ղեկումենտներից մեկը՝ «Թուղթ հայոց ի Պարսա առ ուղղափառս», ուրիշ խոսքով Բարգնէ կաթողիկոսի 1-ին թուղթը,¹ պատմում է մեզ հետևյալը.

Մինչ հայոց կաթողիկոս Բարգնէ կալատ թաղավորի 18-րդ տարում (=505/506) իր բոլոր եպիսկոպոսներով, վանականներով և նախարարներով ժողովվել էին հայոց մայրաքաղաք Դվինում, նրա մոտ է գալիս Պարսկաստանի քրիստոնյաների մի պատգամավորութիւն և հայտնելով հայոց կաթողիկոսին, որ իրենց ուղարկող համայնքները կանգնած են Նիկիական դավանութեան վրա, ասում են. «Զայս հալատ ստուգեալ ունէր աշխարհս մեր ժիարանութեամբ, և ոչինչ ամենևին արատաւորութիւն յայտնի երևեցաւ մինչեւ ի քսաներորդ երբնեւորդ ամին քաղաւորութեանն Պետգի:» Իսկ ի ժամանակին յայնմիկ երևեցաւ խմբ չարութեանն, որ էր ծածկեալ յանձինս անսուբբա, որք և սկսան աշուհհետե պղտորել զյատակ հաւատ ճշմարիտ երրորդութեանն, պատրել զանձինս անհաստատ մարմնասէր ցանգութեամբ, և տարածեցաւ երկբայութիւնն, և հիւանդացան բազումք դախտ անհնարին, մինչև ի տեղիս տեղիս ժողով տարեալ գլխաւորաց հայեպոլութեան եերձուածայն, երբեմն ի Գուտշապուհ, երբեմն յԱսորեստանի, Ակակ և Բարձուամայ, և Մաքի, և Յահանգան, և Պաղէ և Միքա, և այլք մօցին հաղորդք, գնեստորի և գրիւղորի և գթեպորտի միածայնելով զմի անացումս և զամպարշտութիւնս անձանց, և այսու ձեռնարկութեամբ յամենայն ժամ առաջի իշխանաց և դատաւարաց բազում աշխատութիւն և վտանգս հասուցանեն յանձինս մեր, և այլոց ամենեցուն ուղղահաւատից, որ յաշխարհիս մերում են: Եւ ոչ կարացեալ մեր տանել այնպիսի չար անհնար և դառն հայհոյութեան, վերթացաք առ թագաւորս ցուցանել, հասաք և առ ձեզ վասն նորին վտանգի և նեղութեան, զտանել օգնականութիւն վկայութեամբ աստուածային զրոց, որպէսդի հաստատուն կացցեն անշարժ սրբոց հարցն աւանդութիւնք և պատուէրք, և մի հանապազորդ նեղութիւնք հոգեկան և մարմնական տարակուսանաւք վասն այգալիս իրաց տառապեցուցէ զմեզ: Այնուհետե նաժակի մեջ բերվում է հայոց հալատի

¹ Գիրք Թղթոց, Տփլիս, 1901, էջ 41—46.

² Պերդիք քառյութերորդ տարին կրին 483/484 թվականը:

համառոտ հանգանակը և ապա ասվում է. «Զայս հաւատ Հոռոմք և մեք Հայք և Վիրք և Աղուանք ունիմք: Բայց որպէս տապհին առ մեզ առաքեալքն առ ի ձէնջ և զբարք՝ Սաժուէլ վանական, Շմաւոն երէց և այլ նոցին ընկերք, եթէ Բաբի՝ Ասորեստան կաքողիկոս, և այլ որ եպիսկոպոսք են Նեստորիանոսք՝ զայս խոսին» (բերվում է ճշգրտորեն նրանց վարդապետությունը)... «զայս ասեն Նեստորիանոսքն ընդդէմ մեր, ուժաւորութեամբ զրոց Դիոդորի և Թեոդորի և Նեստորի և Թեոդորիտի և Հարայի, կանոն է զոր եղին Ակակ և Բարժումէ և Մանի և Պաւղի և այլ ընկերք նոցուն: Եւ այդպէս ասեն, թէ Հոռոմք և Հայք և Վիրք և Աղուանք զնոյն կանոն և զհաւատ ունին, զոր մեքս ունիմք: Զայս լուար ի սոցյանէն թէ ասեն Նեստորիանոսքն»:¹

Ի վերջո Բարգին կաթողիկոսն առ այս, համաձայն նրանց խնդրի, հաղորդում է, թէ «Հոռոմք և մեք Հայք, Վիրք և Աղուանք, զհանդուրթիւնս զայս ոչ ընկալաք, և ոչ ընդունիմք, և ոչ հաղորդիմք, և ոչ հաւատաժառ, այլ և նզովեմք, որ այսպէս ասեն և ուսուցանեն»:

Նկատի ունենալով դոկումենտի առանձին կարեւորությունը՝ մենք լրիւ մեջ բերինք նրա ուշագրաւ հատվածները՝ կրճատելով այն միայն, ինչ որ վերաբերում է դավանությունների էությանը: Արդ, ինչ է ասում մեզ այս վավերագիրը:

Այն ասում է մեզ հետևյալը.

Առաջին, մինչև Պերողի թագավորության 27-րդ տարին (484 թվականը) Պարսից քրիստոնյաների եկեղեցին դեռ չէր անցել վերջնականապես նեստորականության կողմը, թեև, ինչպէս տեսանք, այդ եկեղեցու մեջ սուր պայքար էր մղվում հօգուտ նեստորականության:

Երկրորդ, 484 թվականին պաշտոնապես նեստորականությունը ընդունած պարսից եկեղեցին անցել է հարձակման և այնքան նեղն է լծել քրիստոնեական մյուս դավանություններին, զլիարժեքապես միաբնակ հակաքաղկեդոնական ասորիներին, որ նրանք իրենց ստիպված են զգացել հայոց եկեղեցուն դիմելու և նրանից օգնություն խնդրելու նեստորականության դեմ հաջող կերպով պայքարել կարողանալու համար:

Երրորդ, տեղեկանում ենք, որ նեստորականները հիշված

¹ Առհասարակ տեքստերի մեջ կատարված ընդգծումներն իմն են: Տ.-Մին.

ասորիներին և «այլոց ամենեցուն ուղղահաւատից» մեծ նեղութիւններ են պատճառում, վտանգներն են ենթարկում՝ հանելով նրանց «յամենայն ժամ առաջի իշխանաց և դատաւորաց», այսինքն՝ ընդհանրապես հետեւում են այն գործելակերպին, որի մասին առիթ ունեցանք խոսելու Բարձրումայի գործունեութեան նկարագրութեան ժամանակ:

Չորրորդ, հիշատակված Գունտշապուհի ժողովը մեզ հայտնի Բեթ-Լապատի ժողովն է, որովհետեւ Խուժաստանի Գունդիշապուհ անունով քաղաքը ասորիներն անվանում են Բեթ-Լապատ:¹

Հինգերորդ, նեստորականները աշխատել են հավատացնել քրիստոնեական մյուս դավանութիւններին, որ հայոց եկեղեցու հավատը նույնն է, ինչ որ նեստորականներինը. և այս պնդումը առանձնապես հուզել է միաբնակներին և պատճառ դարձել հատուկ պատգամավորութիւն ուղարկելու Հայաստան՝ ճշմարտութեանը վերահասու լինելու համար: Այս կապակցութեամբ անհրաժեշտ է հիշատակել այն հանգամանքը, որ 486 թվին Հայաստանի Մովսես անունով եպիսկոպոսը մասնակցել է արդեն նեստորականութեան ուղին բռնած Տիգրանի կաթողիկոսի ժողովին: Հայ լիներ այդ եպիսկոպոսը, թե լով Հայաստանի Տիգրանի կաթողիկոսին ենթակա մի ասորի կամ պարսիկ եպիսկոպոս, միևնույն է, նրա գոյութիւնը ապացույց է, որ Հայաստանի որոշ, երեւի հարավ-արեւելյան մասերում կային քրիստոնեական եպիսկոպոսական կաղմակերպութիւն ունեցող համայնքներ, որոնք ենթարկվում էին ոչ թե հայոց կաթողիկոսին, այլ Պարսից եկեղեցու գլուխ Տիգրանին այս շրջանում արդեն նեստորական կաթողիկոսին և, ուրեմն, այդ շրջանում դրեւիդ էր նեստորականութիւնը:

Վեցերորդ, հայոց եկեղեցին մերժում է որեւէ հաղորդակցութիւն նեստորականների և նրանց դավանութեան հետ և նշուշում է նեստորականներին:

¹ Արաբական աշխարհագիրների աված տեղեկութիւնների համաձայն՝ այդ քաղաքը գտնվում էր Սուզայի և Շոշտարի միջև, Հմմտ. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber (Tabari), Leyden 1879, էջ 41, ծանոթ. 2., Marquart, Eranshahr, էջ 27, 137, 145 և G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig 1880, Note 351, էջ 41:

Յոթերորդ, վերջապես, այս վավերագրից մենք տեղեկանում ենք, որ Փիլոքսենոս Մարուգեցու Տիգրանի Ակակ կաթողիկոսին տված «Նեստորական» հորջորջումը արդեն գործածական մականուն էր դարձել քրիստոնեական եկեղեցու այդ զավանուխյան համար: Բարզենի այս թղթում մենք Չ անգամ հանդիպում ենք այս անվանը. «զայս ասեն նեստորիանոսըն ընդդէմ մեր» և «զայս լուաք ի սոցանէն, թէ ասեն նեստորիանոսըն»:

Անկախ այս բոլոր հանգամանքներից՝ Բարզենի առաջին թուղթը թանկագին աղբյուր է նաև այն տեսակետից, որ նա միանգամայն ճիշտ կերպով է բնորոշում նեստորական ուսմունքի էությունն ու նրա գլխավոր ներկայացուցիչներին՝ իրար հետևից շարկելով Նեստորին, Դիոգոր Տարսոնացուն, Թեոդոր Մոպսուեստացուն, Կյուրոսի եպիսկոպոս հակակյուրեղյան Թեոդորևտին և Եգեսիայի եպիսկոպոս Հարային կամ Իրասին: Ծիշտ են մեջ բերված նաև ժամանակակից նեստորական գլխավոր գործիչները—Ակակ, Բարժումա, Մանի, Յոհաննան, Պավղես և Միքա: Ակակի ու Բարժումայի մասին մենք արդեն խոսեցինք վերևում. այստեղ հիշված մյուս եպիսկոպոսներից՝ Յոհաննան հավանականաբար քաղաք գը-րեթ-Սլոկի եպիսկոպոս Յովհաննան է, որ քշված էր Եգեսիայից, Պավղեն Կարքա գը-րեդանի եպիսկոպոսն է, որ հայտնի էր իբրև Բարժումայի ջերմ հետևող. և Միքան Լաշուսի եպիսկոպոսն է, որը նույնպես արտաքսված էր Եգեսիայից:¹ Հաստատապես հայտնի չէ, թե ով էր չորրորդը՝ Մանին:²

Բարզենի Պարսկաստանի «ուղղահաւատ» քրիստոնյաներին

¹ Սրանք հիշատակվում են Ակակ կաթողիկոսի ժողովականների ցանկում, այնտեղ, որտեղ հիշված է Արմենի եպիսկոպոս Մովսեսը. տես O. Braun, Das Buch der Synhados, էջ 64—66 և 73: Հմտ. Ե. Տ.-Միմասյան, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորոց եկեղեցիներին հետ, էջ 104-105, 1908, էջ 73:

² Հավանորեն ակնարկված է դարձյալ Եգեսիայի զգրոցին պատկանող և այնտեղից արտաքսված, Սիմեոն Բեթ-Արշամացու կողմից իբրև նեստորական կծու ծաղրի ենթարկված պարսիկ Մանա-ն կամ Մանե-ն, հետագայում իր հայրենի Բեթ-Հարդաշի եպիսկոպոսը, որը համարվում է Թեոդոր Մոպսուեստացու զրբերն ասորերեն թարգմանողը Սակայն սրա անձի և ժամանակի շուրջը տարակարծություններ կան (տես W. Wright, A short History of Syriac Literature, London 1894, էջ 62—63, Հմտ. նույն զրբի ուսուցիչ Թարգմանությունը, СПБ, 1902, էջ 44—45, այլև O. Braun, Das Buch der Synhados, Stuttgart und Wien 1900, էջ 82, ծանոթագր. 3):

ուղղված առաջին ժողովրդական թողութը մեզ, դժբախտաբար, ոչինչ չի ասում այն մասին, թե ինչո՞ւ համար էր հայոց կաթողիկոսը հրավիրել իր ժողովը: Որ այն նեստորականության խնդրի համար չէր հրավիրված, այդ անկասկած է: Ժողովն արդեն բացված էր և քննարկում էր իր օրակարգի հարցերը, երբ վերոհիշյալ պատգամավորութիւնը Դվին հասավ: Այդ տեսակետից Բարգենի թղթի խոսքերը ոչ մի կասկածի և թյուրիմացության տեղիք չեն տալիս: Բարգենն ասում է. «Վասն զի ութ և տասնեորդ ամի կաւատայ արքայից արքայի, միեջղեռ ես Բարգեն հայոց եպիսկոպոսապետ, ամենայն եպիսկոպոսաւք և վանականաւք և նախարարաւք ժողովեալ եաք յԱյրարատ գավառ, յոստանն Հայաստան աշխարհիս ի Դուին քաղաք, եկեալ հասին առ մեզ արք ումանք, որք ասացին զինքեանս լինել ի կողմանցդ յայդցանէ, ի Տեսքոնէ և ի Գարմիկանէ և ի Վեհարաշիր նահանգէ...» և այլն: Ուրեմն, նեստորականության հարցը կողմնակի կերպով է մանուկ ժողովի զբաղմունքների մեջ: Իսկ հիմնական հարցերը, որոնց վերաբերմամբ վճիռ կայացնելու համար հրավիրված էր Բարգենի 506 թվականի ժողովը, ամենայն հավանականությամբ ներքին եկեղեցական կարգ ու կանոնի խնդիրներն էին և Զենոն կայսեր «հենտիկոն» կոչված հրովարտակի ընդունումը:

Միանգամայն անկասկածելի պետք է համարել, որ այս ժամանակ են հայերն ընդունել Զենոնի հենտիկոնը: Դրա համար մենք ուշենք միաբնակչության ահանավոր դործիչ և նեստորականության կատաղի հակառակորդ, Հայաստան եկած պատգամավորության անդամ Սիմեոն Բեք-Արշամացու վկայութիւնը: Մծբինի եպիսկոպոս Բարծուժային գրած իր նամակի մեջ նա ասում է, թե այս նույն ժամանակ հայերն ընդունել են Զենոնի հենտիկոնը իրենց 32 եպիսկոպոսների և մարզպանի հետ միասին,¹ եվ, հիրավի, արդեն Բարգենի 2-րդ թղթում որոշ կերպով հիշվում է ոչ միայն Դաղկեդոնի մերժումը, որի ուսումունքը հայերն իբրև նպաստավոր հանգամանք են նկատել նեստորականու-

¹ *Skh Assemani, Bibl. Orientalis, հատոր I, էջ 355.*

թյան տարածման համար.¹ այլ նաև Ջենոն «բարերանեալ կայսեր» հենոտիկոնի ընդունելութունը:

Բարզենի երկրորդ, այս անգամ ոչ ժողովական, թուղթը² նույնպես առանձին կարեորություն ունի նևստորականության տարածման և զործունեության համար: Այդտեղ մենք կարդում ենք, որ Սիմեոն Բեթ-Արշամացին երկրորդ անգամ Հայաստան է եկել և տեղեկացրել է, որ նևստորականները չեն ընդունել ուղղափառ ասորիների և հայերի դավանությունը ճշմարիտ հավատի մասին և դարձեալ աշխատում են ասորի ուղղափառ եկեղեցիին վտանգել՝ «նսեմացնելով զհաւատս ուղղափառութեան յաշխարհի ձերում»: 2-րդ թղթի տված տեղեկություններից այնպես է երևում, որ փոխադարձ պայքարն ավելի սուր ընույթ է ստացել և հայերը ասիական են եղել այս անգամ կտրականապես հայտնելու, որ իրենք բոլորովին հեռու են նևստորականությունից, ուստի և անուշանուշ նշովում են նևստորականության բոլոր պարագլուխներին, նրանց մեջ նաև Բարզենի ժամանակակից նևստորականների կաթողիկոս Բաբային կամ Բաբեոսին:³ Այս երկրորդ թղթում է, որ երկու անգամ հիշատակվում է Քաղկեդոնի ժողովը նևստորականության կապակցութամբ:

Բարզենի 2-րդ թղթի մեջ Քաղկեդոնականությունը հակառակ հանվան է չի դատապարտված և նշովված, բայց նրա և նևստորականության մեջ, ինչպես տեսանք, հավասարության նշան է դրված, և այդ միանգամայն հասկանալի է:

Արդեն Քաղկեդոնի ժողովում 451 թվին Իլլյուրիայի և Պաղեստինի եպիսկոպոսները խորին կասկածանքով էին նայում Լիվոն պապի տոմար կոչված թղթի 3-րդ և 4-րդ գլուխների մի

¹ Գիբ Թիլդր, էջ 48—49, «... թէ որպէս անցեալ տակաւին ևս առ նոսին մուրութիւն վտանգեցուցանէ զճմարիտ հաւատ եղբայրութեան ձեր... աիկոնեալ սուրբ եկեղեցի՝ ի ժողովոյն Քաղկեդոնի զօրացեալ Սիկզըն տանելով ի նևստորէ չարմաց խորհեցաւ... եւ փախչիմ ուրացեալ զի Քաղկեդոնիմ ստութիւն նևստորի եւ այլոցն Զճանիցն Այս խոսքերը կարելի է միայն մի կերպ հասկանալ՝ «փախչում, ուրանում ենք նևստորի և նմանների ստությունը, որոնց ուժ է ավելի Քաղկեդոնի ժողովը, կամ ինչպես հենց թղթի մեջ ասված է՝ չի ժողովոյն Քաղկեդոնի զօրացեալ»:

² Գիբ Թիլդր, էջ 48—51.

³ Գիբ Թիլդր, էջ 50: Բաբայի և նրա ժողովի մասին տես Օ. Braun, Das Buch der Synhados, էջ 83—92.

շարք արտահայտություններին, որոնք, նրանց կարծիքով, բաց են անում նեստորականության առաջ բոլոր դոկտրինաները: Մի քանի դիտարկումներ գտնում են, որ նեստորն ապրել է մինչև 452 թվականը և Քաղկեդոնի ժողովի որոշումներն ըմբռնել է իրրև համարություն հաղթանակի: Զարմանալի է այս տեսակետից, որ «Արևելքը միշտ կասկածի մեջ է եղել, թե արդյոք Հռոմի քաղկեդոնականությունը նեստորականություն է¹ և իրոք նեստորականություն էլ համարել են: Հետաքրքրական է այս կողմից Մ. Աբեղյանի տեսակետը, որ հենվելով վերևում նշվածների մեջ առնված մեր խոսքերի վրա, ավելի է ընդարձակում և խորացնում այն. «Այս կարծիքի են եղել (այսինքն՝ որ քաղկեդոնականությունը նեստորականություն է) նաև Պարսկաստանի նեստորականները, ինչպես և հայերը 6-րդ դարի սկզբներին, անպայման և ավելի առաջ: Այդ երևում է Բաբգեն կաթողիկոսի մոտավորապես 508 թվին «ի Պարսս առ ուղղափառս» գրած երկրորդ նամակից: Պարսկաստանի «ուղղափառները», որոնք դավանակից են եղել հայերին, հայտնում են, թե նեստորականները «զմարտ պատերազմի» «նորոգելով»՝ պնդում են իրենց մոլորության վրա՝ «ի ժողովոյն Քաղկեդոնի զօրացեալ»: Այդ նշանակում է, որ այդ նեստորականները համարել են, թե Քաղկեդոնի ժողովով ընդունվել է Նեստորի վարդապետությունը: Հայոց կաթողիկոսն իր թղթի մեջ գրում է. «Փախչիմք ուրացեալ զ'ի Քաղկեդոնին ստութիւն նեստորի և այլոցն նմանից, զոր գիտեմք կեղծաւորութեամբ փախուցեալ ի հեթանոսութենէ և ի հրեական մոլորութենէ»² և զնոյն խոստովանին զհեթանոսութիւն, միանգամայն և զհրէութիւն»: Բաբգեն կաթողիկոսի նամակի այս կտորը համարել են երկդիմի: Բայց ոչ մի երկդիմություն չկա. դա վերաբերում է պարզապես Քաղկեդոնի ժողովին: «Ստութիւն» բառով անվանվում է Նեստորի վարդապետությունը, ինչպես որ Տիմոթեոս կուզը... երկարնակության համար գրում է «ստութիւն, այդ ոչ հաւատ»³ Տիմոթեոսն ուրիշ տեղ⁴

¹ Ս. Տ.-Միմասյան, Հնգհ. եկեղ. պատմություն, էջ 336, հմմտ. նույնի՝ Հայոց եկեղեցու հարաբ. ասորոց եկեղեցիներին հետ, էջմիածին, 1908, էջ 77 և շար.

² Հնգգծումը Մ. Աբեղյանին է: Տ.-Միմ.

³ Հակառակություն, էջ 160:

⁴ Անդ, էջ 330:

գրում է. «նզովեմ զամենայն հերձուածս... և զ'ի Քաղկեդոնի եղեալ ժողովն»: Արդ, Բարզեն կաթողիկոսի թղթի մեջ գործածված է, Տիմոթեոսից ազդվելով, միևնույն բանաձևը, միայն «ժողով» բառի տեղ գրված է «ստուծինն Նեստորի և այլոց նմանից» և զեղջված է «եղեալ» բառը, ինչպես վարվում են հաճախ՝ — «ուրացյալ զ'ի Քաղկեդոնին (եղեալ) ստուծինն Նեստորի և այլոց նմանից», — ուրանալով (մերժելով) Նեստորի և այլ նմանների ստուծյունը, որ եղել է Քաղկեդոնում: Այդ նշանակում է, թե Քաղկեդոնում եղած որոշումն ուրիշ բան չէ, բայց եթե Նեստորի սուտ վարդապետությունը, ուստի անմիջապես հրեական մոլորություն է անվանում այդ Այդպես և Մ. Թորենացին (Գ. 61) գրում է, թե Նեստորը «հրեական իմացմանց հետևեալ հայհոյեաց...»:²

Սակայն ես պետք է ասեմ, որ հնարավոր չեմ համարում այնքան հեռու գնալ, ինչպես իմ ուսուցիչ բաղմբերախոս գիտնական Մ. Յրեղյանը: Նախ՝ «հրեական իմացմանց» մեղադրանքը Նեստորի և նեստորականության նկատմամբ շատ հին է, նախահինոսյան շրջանից և ափսոսաբար էր Նեստորի դատապարտումով նփեսոսի ժողովում, այնպես որ միմյանցից բոլորովին անկախ ամեն ոք կրկնում էր այն և կարող էր կրկնել: Երկրորդ, եթե իրոք Քաղկեդոնի ժողովն իր որոշումներով պաշտոնապես դատապարտված լիներ Բարզեն կաթողիկոսի ժողովի կողմից 506 թվին, ինչպես պետք է ենթադրել Մ. Արեղյանի վերև մեջ բերված խոսքերից, ապա այդ պետք է հիշատակվեր Բարզենի հենց առաջին թղթում և այնուհետև էլ ոչ մի հարկ չէր լինի գիմելու այն մանվածապատ արտահայտություններին, որ գործ է ածում Բարզեն կաթողիկոսը իր 2-րդ թղթում — «ի ժողովոյն Քաղկեդոնի զօրացեալ» կամ «փախչիմք ուրացեալ զ'ի Քաղկեդոնին ստուծինն Նեստորի և այլոց նմանից», այլ ուղղակի կասվեր, ինչպես հետագայում, մոտ 50 տարի անց, Ներսես Բ-ի ստացած և գրած թղթերում՝ «նզովեմք զնեստորիոս պիղծ և զթեոդորոս և զԴեոդորոս... և զԺողովն Քաղկեդոնի և զսոմարն

¹ Օրինակ՝ Թորեն. Պատմ. Հայոց, Գ. 28. «Նետիւր խոցուել զ'ի վերայ պարողին», որ է զգ'ի վերայ պարողին եղեալսն:

² Մամուկ Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 636—637:

Լևոնի»¹ Երրորդ, հնարավոր չէ «փախչիմք ուրացեալ զ'ի Քաղկեդոնին ստութիւն Նեստորի և այլոց նմանից» արտահայտութիւնը թարգմանել՝ «ուրանալով (մերժելով) Նեստորի և այլ նմանների ստութիւնը, որ եղել է Քաղկեդոնում», որովհետև այդ դեպքում կարող էր հիշատակվել Նեստորի նմանների, բայց ոչ Նեստորի իրեն ստութիւնը, քանի որ Նեստորը Քաղկեդոնի ժողովում չի եղել: Հիշված արտահայտութեան իմաստը, ինչպես վերևում ասացինք, այն է, թե «մենք ուրանում (մերժում) և փախչում ենք Նեստորի և նրա նմանների ստութիւնից, որոնց ուժ է տվել Քաղկեդոնի ժողովն» իր հայտնի որոշմամբ: Եվ Բազդեանի թղթի այս զգուշավոր արտահայտութիւնները միտնդամայն օրինաչափ են և համապատասխանում են պատմական իրադրութեանը:

Պետք է նկատի ունենալ, որ այս դեպքերը տեղի են ունենում Զենոն (474—491) և Անաստաս (491—518) կայսրների իշխանութեան օրով, երբ քաղկեդոնականութիւնը փաստորեն ետ էր մղված և լռելյայն մերժված էր, բայց հուզված մտքերը հանգըստացնելու և կրքերը չգրգռելու համար թույլ չէր տրվում ուղղակի հարձակումներ գործելու հակառակորդների վրա: Այս մեթոդի համար հատկանշական է հենց Զենոն կայսեր հենուտիկոնի—միութեան հրամանագրի—վերջին պարբերութիւնը. «բայց զայնոսիկ, որ այլ ինչ խորհեցան և կամ խորհիցին այժմ և կամ երբ և իցէ, կամ ի Քաղկեդոնի և կամ յոր և իցէ յայլ ժողով՝ զնոսս նշովեմք, մանաւանդ զայնոսիկ, որ կռչեցան Նեստորիանոսք և Նևտիքոսք, և որք զնոցայն խորհեցան կամ խորհին», Հակառակ հանվանն չի նշովվում Քաղկեդոնը, բայց ասվում է, թե եթե մեկն այլ կերպ է մտածել կամ հետագայում մտածելիս լիոնի, Քաղկեդոնի թե մի այլ ժողովում, այնպիսին նշովքի է ենթակա, ինչպես առանձնապես նեստորականներն ու եվտիքականները: Այս նույն զգուշավոր քաղաքականութեան ու մեղմացրած բանաձևերի արտահայտութիւնն պետք է համարել անշուշտ նաև հայոց Բաբգեն կաթողիկոսի 2-րդ թղթի մեջ բերված բառերը, որոնց մեջ, ճիշտ է, Քաղկեդոնի անունը տրված է, բայց բանադրվում ու նշովվում է նեստորականութիւնը, որը «ուժ է ստա-

¹ Տե՛ս Գիրք Թղթոց, էջ 53 և 56:

ցել, գորացել է՝ Քաղկեդոնի ժողովի որոշումներով: Զէ՞ որ, ինչպես ասացինք, այս նույն 506 թվի ժողովում պետք է հայերն ընդունած լինեն Զենոնի հենոտիկոնը, ուրեմն և խոսք չի կարող լինել Քաղկեդոնի դավանության պաշտոնական դատապարտության մասին, այլ այն նկատի է առնվել իբրև մի անցած պատմական երևույթ, որի մասին այլևս որոշում կայացնել հարկավոր չէ:

Ի՞նչ խոսք, որ բոլոր միաբնակները, ասորի թե հայ, իրենց սրտի խորքում հիմնովին դատապարտում ու նզովում էին Քաղկեդոնի ժողովն ու Լևոնի տոմարը և այն համարում էին նեստորականության վերածնունդի և վտանգավոր դառնալու արմատական պատճառներից մեկը: Բայց քանի որ պետական ընդհանուր քաղաքականության տեսակետից չէր կարելի շոշափել չարիքի բուռն արմատը, ուստի տեսնում ենք, որ բուռն պայքարը ծավալվել է այս ժամանակաշրջանում այդ արմատից ուժ ու սնունդ ստացած նեստորականության դեմ:

Այս նույն ձևով է նկարագրում խնդիրը նաև Հովհան Օձնեցուն վերադրվող «Սահա ժողովոց, որ եղեն ի Հայք» գրությունը¹:

Արդյոք Ե-րդ դարի սկզբին նեստորականները կէլ՞ են Հայաստան՝ իրենց ուսմանքը տարածելու նպատակով և ինչ արդյունքների են հասել, դժբախտաբար այդ մասին մեր և օտար պատմության մեջ ոչ մի տեղեկություն չի մնացել, բացի մեր այս գլխում բերած ընդհանուր ակնարկներից:

Դ. ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ Ե-ՐԴ ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՆ ԵՎ ՆԵՐՍԵՍ Բ. ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Բ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՆՐԱ ԴԵՄ

Նախքան Ե-րդ դարի կեսերի դեպքերին անցնելը՝ այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի հիշեցնել այն, ինչ որ այլ առնչությամբ արդեն մի անգամ մեջ բերինք Ե-րդ դարի 30-ական թվականներին ապրած հայոց Քրիստափոր 1-ին կա-

¹ Դիբեթ թղթաց, էջ 220—221. «Հինգերորդ ժողով արար Բարդեսն ի Քաղաքուղաշտի, ի յԷԺ-երորդ ամի թագաւորութեանն Կաւառայ արքայի, յաղապս չար հերձուածոյն Ակակայ և Բարսումայի, որք պեղծ աղանդաւն վարժեալանի՝ ծեալ ախտաւն Նեստորի, ջանային շիջուցանել զուղղափառ հաւատս կողմանց արեւելից և անկել զժանդացեալ որոմն զաղձին փոստակարի Նեստորի անիծելայոյ»:

թողիկոսի մասին: Մենք արդեն ասացինք, որ ոչ մի կասկածի ենթակա չէ, որ Թովմա Արծրունու պատմածը Քրիստափոր կաթողիկոսի մասին Բարձուեմայի գործունեության առնչությամբ լրիկ թյուրիմացություն է և չի համապատասխանում պատմական հանգամանքներին: Այն հայ կաթողիկոսը, որ առհասարակ հարաբերություններ է մշակել հարևան քրիստոնյա միաբնակ եկեղեցիների հետ, շրջիկ է հարևան երկրները՝ ժողովրդին հոգևոր մխիթարություն մատակարարելու և նրանց համար հպիսկոպոսներ ձեռնադրելու նպատակով, եղել է 530-ական թվականներին Քրիստափոր 1-ին կաթողիկոսը: Սա է, որ թղթեր է գրել և զգուշացրել նեստորականներից «չ միայն «ի կողմանս Ասորեստանի», և «առ որս ի խոժաստանին էին ժողովուրդը ուղղափառացն», այլ նաև նույն իմաստով թղթեր է գրել «ի կողմն Դերջանոյ և խաղտաց ձորոյ ընակիչսն», և այն էլ «չ միայն հպիսկոպոսներին, այլ նաև «աշխարհակալ տերերին», այսինքն՝ նախարարներին»¹

Թովմա Արծրունու պահած այս տեղեկությունը ուշագրավ մի մաստ է, որից մենք հաստատապես տեղեկանում ենք, որ 6-րդ դարի 30-ական թվականներին նեստորականությունը «չ միայն առանձին ուժգնություն պրոպագանդա է մղել իր տարածման համար բուն Պարսկաստանում — Ասորեստանի (= Բեթ-Արամայէ) և խոժաստանի նահանգներում, այլև իր շոշափուկները հասցրել է մինչև Հայաստանի արևմտյան սահմանները և այն տեղերում էլ հետևողներ է գտել, որով հարկադրել է հայոց կաթողիկոսին միջամտելու:

Անցնում ենք Ներսես Բ. Աշտարակեցի (Բագրևանդ դավառում) կաթողիկոսի (548/549—556/557) և նրա հաջորդ Հովհաննես Բ. Գարեղենցու (556/557—571, մեռել է Կոստանդնուպոլսում 573 թվականին) ժամանակ կատարված իրադարձություններին, հատկապես նեստորականության կապակցությամբ, որովհետև նրանց մնացած գործունեությունը մեր կողմից մանրամասն ուսումնասիրված և նկարագրված է մեր «Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ» գրքում² և այստեղ այլևս կարևոր չենք համարում անդրադառնալ զրան:

¹ Քրիստափոր 1 կաթողիկոսի այս գործունեության մասին տես Ն. Տեր-Միմաչյան, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, Եջմիածին, 1908, էջ 122—125:

² Հիշված գիրքը, էջ 86—110:

Այս հարցի վերաբերյալ Ներսես Բ. Աշտարակեցու անունով մնացած թղթակցություններում տեղեկություններ են պահպանված նեստորականության գործունեության և նրա ունեցած հաջողությունների մասին Հայաստանում, ինչպես նաև նկարագրվում է հայոց եկեղեցու մղած պայքարը նեստորականության դեմ: Այդ թղթակցությունների մեջ ամենակարևոր տեղը զբաղում է «Ուխտ միաբանութեան հայոց աշխարհիս ի ձեռն Ներսեսի հայոց կաթողիկոսի, և Մերչապոյ Մամիկոննից կախկոպոսի, և Պետրոսի Սիւնեաց կախկոպոսի, և այդոց աթոռակցաց, և տանուտէրանց, և աղատաց, և համաւրէն ժողովրդականաց»¹ Մեջ ենք բերում նրա առանձնապես ուշադրաւ կետերի բնագիրը:

«Վասն զի եհաս մեզ վտանգ հոգևոր դիպուածի... վասն այնորիկ հարկեցաք առնել զմիաբանութիւն զայս համաշխարհական, մեք ամենայն հայք, ի քսան և չորրորդ ամի Պոսրովու արքայից արքայի (= 554 թ.)... վասն չար աղանդին խուժկաց նեստորականաց, զորս նշովեաց սուրբ հոգին ի ձեռն սրբոց ուղղափառ կախկոպոսաց ՅԺԸ-իցն ժողովելոց ի Նիկիայ, և ՃՄ-իցն ի Կոստանդիանուպոլսոս և Մ-ոցն յԵփեսոս, որոց անիծեալ զՆեստոր խղեցին ի բաց ընկեցին, տրարեալ զնա հալածական յաւտար աշխարհ ի կողմանս Մծբնացւոց, զորս երթեալ խմորեաց չարագիւտ արուեստիւ իւրով զոգիս նոցա, արարեալ զնոսա փշարերս և խաւարաբնակս, յոր ըմբռնեցան և կողմանին խուժաստանի, յորոց ոմանմ հասեալ յառաջագոյն յաշխարհ մեր, վանառաքանութեամբ կեցին ընդ հարսն մեր և ընդ մեզ, միաբանութեամբ ի մեր եկեղեցւոջ խոստովանելով զիմեանս միանաւատ ընդ մեզ: Եւ ի տասն և եւթներորդ ամի Պոսրովու արքայից արքայի (= 547/548 թ.), ի ժարդապանութեան Նիհորականայ, արարին իմն շինած յանուն Մանասիր Ռաժկի, որ հաւատացեալ ի Քրիստոս և մկրտեալ անուանեցաւ Գրիգոր, և սպանաւ վասն նորին հաւատոյ, և ապա անուանեցին զնա տեղի ժողովոյ պղծութեան իւրեանց: Ածին և վարդապետս առաջնորդ կոլստեան իմեանց, որք եկեալ ձեռնարկեցին՝ զապականութիւն իւրեանց բերելով ի սուրբ և ի ճշմարիտ հաւատ մեր, և պատրեցին ի ժողովրդականաց աղետաց զարս և զկանայս, հաղորդել հաւատոյ յաղտեղութեան

¹ Տես Գիրք Թղթոց, էջ 72—75:

աղաւթից նոցա, տանել հաց ընծայի ի տեղի անաւրէնութեան նոցա, ընդունել ի ձեռաց նոցա հաղորդութիւն՝ իբրև յախտեցողութեանց Պաղիկեմաց, յանդգնեցան տալ զիւրեանց ջնջագիր կնիք անկնիք մանկանց ժողովրդեան մերոյ՝ առ ի մեռանել նոցա առանց մկրտութեան զմահն յաւիտենական, և զգոյս և զպառնիկս և զայդ վնասակարս գոր մեք արտաքոյ եկեղեցւոյ և արեւմտեան առնեալ և չեամարեալ արժանի սրբոյ հաղորդութեանն, երթային սոռմոսա և նոքա ընդունեին յիւրեանց ի պիղծ և յանաւրէն աւրէնութիւնն և հաղորդութիւն ժողովարանին՝ հակառակ մեզի Զայս աղէտ հոգևոր տեսանելով ի նոցանէն, հասաք՝ քեպէտ և ամագան, ի վերայ պատճառող ստութեան նոցա, զի կեղծաւորութեամբ ունելով զանուն քրիստոնէութեան և ուրանան զճշմարտութիւնն: Իսկ մեր ոչ կարացեալ համբերել այսպիսի չար գործոց նոցա, համարեմ ամենեքեան արարալ զգիրս զայս ուխտի հաստատութեան ամենեցուն կամաց յաւարտութեամբ, առաջի տեսաւ մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, քանդեալ աւերեցալ գտեղի ապաւինի ամաւրեւմտեան նոցա՝ և բարձալ ի մեմջ գիշերայինն զայն խաւար: Այնուհետև հիշատակվում են այս «Միաբանութեան ուխտը» ստորագրող կաթողիկոսը, եպիսկոպոսները, բազմաթիւ իշխանները և հայտնվում է, որ այս կամավոր գործից դուրս չեն մնացել ժողովրդի հոգևորական և աշխարհական խաւերից ոչ մեկը և «բարձաք ի միջոյ զնոցա կրճիմն չաք»: Ի վերջո՝ որոշվում է «ամենևեմ մի վիճել ընդ նոսա հակառակաբանութեամբ, այդ հեռանալ ի նոցանէն՝ արդարև որպես ի թշնամեաց Քրիստոսի Աստուծոյ» և հաստատուն մնալ այս ուխտի վրա՝ իսկ ով այս հասարակաց ուխտից դառնայ «ի մէջ կամ ի զաւակէ և կամ ի զաւակաց զաւակէ մերմէ մինչև յաւիտեան», և անցնի նեստորականների կողմը, այնպիսին «նզովեսցի հոգևով, նզովեսցի մարմնով... և որոշեալ լիցի հալածանք և արտաքս ընկեցեալ», — միևնույն է՝ կաթողիկոս լինի նա, թե եպիսկոպոս, քահանա, իշխան կամ այլ ժողովրդական: «Եւ արարաք զայս հաստատութիւն պատուիրանի մեզ և որդւոց և որդւոց որդւոց մերոց, մինչև ի կատարումն ժամանակաց, և կնքեցաք առաջին սրտիւք մերովք յուսմի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ և ապա մատանաւք մերովք»:

Վերլուծելով բովանդակութեան տեսակետից այս միանգամայն

մայն վավերական փաստաթուղթը՝ մենք ստանում ենք նեստորականների գործունեության և նեստորականության տարածման հետևյալ պատկերը Հայաստանում.

Առաջին, հոսմեական կայսրության սահմաններից հալածված նեստորականները նախ հաստատվում են Մծրինի կողմերում և այնտեղից հասնում են մինչև Սուփաստան, ուր և նրանք առհասարակ ամուր արձատ են բռնում և տարածվում Պարսից պետության զանազան կողմերը, ի միջի այլոց գալիս են նաև Հայաստան. ուրեմն այս անգամ շարժումն ընթանում է հակառակ ուղղութեամբ՝ արևելքից դեպի արևմուտք։ Այս նկարագրությունը միանգամայն ճիշտ կերպով է արտացոլում այն իրականությունը, որ մենք արդեն նկարագրել ենք սույն աշխատութեան առաջին մասում՝ խոսելով 5-րդ դարի 30-ական թվականների դեպքերի, ինչպես նաև 60-ական, 70-ական թվականների անցքերի մասին, ընդհուպ մինչև «արևելքից բերվող սուտ համբավներն» արտահայտությունը, որի մասին նույնպես խոսք եղավ վերևում։

Երկրորդ, Սուփաստանից նեստորականները Հայաստան են գալիս որպես վաճառականներ («վաճառաշահութեամբ կեցին ընդ հաբսն մեր և ընդ մեզ») և հետզհետե բազմանում են այստեղ։ Ամենևին հարկ չկա ենթադրելու, թե վաճառականությունը նրանց համար լուր պատրվակ է եղել՝ իրենց նեստորական ուսմունքը տարածելու համար։ Միանգամայն բնական ձևով իրոք իրեն վաճառականներ նրանք եկել են Հայաստան և չեն խորշել հայոց եկեղեցուց, այլ այս սկզբնական շրջանում, ընդհակառակը, նրանք «միահաւատ» են զգացել իրենց հայերի հետ իրեն քրիստոնյաների, առանց մտնելու դավանաբանական նրբությունների մեջ, և ազատ հաղորդակցության մեջ են եղել հայոց եկեղեցու հետ, կատարել են նրա կարգերը և ընդունել նրա խորհուրդները՝ միբնություն, հաղորդություն և այլն, մի խոսքով՝ իրենց հոգեվոր մխիթարությունն ու ծիսական կարիքները հոգալիս են հայոց եկեղեցու և նրա պաշտոնյաների միջոցով։

Քանի որ վավերագիրը այս դրություն վերջանալու ժամկետը դնում է Պարսից Սոսրով թագավորի իշխանության 17-րդ տարին, ուրեմն 547/548 թվականը, հետաքրքրական է իմանալ, թե երբվանից պետք է համարել նեստորականության խաղաղ

Թափանցումը Հայաստան: Այս բանը որոշելու համար մենք հաստատուն կռվան ունենք նույն վավերագրի մեջ: Այնտեղ ասված է, որ Հայաստան մտած՝ նկատորականները «վաճառաշահութամբ կեցին ընդ հարսն մեր և ընդ մեզ, միարանութեամբ ի մեր եկեղեցւոյ»: Եթե ընդունենք, որ այս խոսքերն ասող ժողովական եպիսկոպոսներն ու իշխանները հասակն առած մարդիկ պետք է լինեին բնականաբար, ուրեմն մոտ 45—50 տարեկան մարդիկ, և սրա վրա ավելացնենք նաև նրանց հայրերի կյանքի դոնե վերջին 20—25 տարին, կստանանք նկատորականության մուտքի թվականը Հայաստան շուրջ 480—490 թվականները, այսինքն՝ Ներսես Բ-ի Դովին 554 թվականի ժողովից մոտ 60—70 տարի առաջ: Ստանում ենք մի թվական, որ դարձյալ լիովին համապատասխանում է այն պատմական իրադարձություններին, որոնց մասին մենք արդեն խոսել ենք նախորդ գլուխներում:

Երրորդ, դրությունը միանգամայն փոխվել է 547/548 թվականից սկսած: Երեկ նկատորականների թիվն արդեն այնքան էր բազմացել Հայաստանում, և բացի իսկական վաճառականներից՝ նաև այնպիսի մարդիկ էին եկել Հայաստան նկատորականների մտավորական դասից, որ հարկ է դրացվել առանձնանալու և հատուկ եկեղեցական համայնք կազմելու, ունենալու իր սեփական եկեղեցին կամ ժողովարանը և իր սեփական առաջնորդը՝ եպիսկոպոսը: Վավերագրի մեջ պարզ ասված է, որ 547/548 թվին նկատորականներն իրենց համար հատուկ եկեղեցի են շինել Գրիգոր Մանածիհր Ռաժիկի անունով և իրենց համար առաջնորդ վարդապետներ են բերել Նվ ըչ միայն այս. եթե միայն այսքանը լիներ, գուցե հայոց եկեղեցին կտրուկ կերպով միջամտելու հարկը չդրար ինչպես պարզ երևում է նույն վավերագրից, նկատորականներն իբրև եկեղեցական համայնք առանձնանալով և իրենց համար հատուկ վարդապետներ և առաջնորդներ բերել տալով դրսից՝ միաժամանակ պայքար են սկսել հայոց եկեղեցու դեմ այն իմաստով, որ սկսել են պրոպագանդա անել իրենց դավանության ու կարգերի օգտին,¹ և ինչպես ասված է՝ նույնիսկ որոշ հաջողություններ են ձեռք բերել—պատրեցին ի ժողովրդա-

¹ Տես նաև Ս. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս 1910, էջ 90, որտեղ ասված է, թե նկատորականներն այն ժամանակ զսկսան սերմանել զգարչելի և զպիղծ աղանդն իւրեանցի:

կանաց տգիտաց զարս և զկանայս», նրանց մասնակից են դարձրել իրենց աղոթքներին, շնորհալի հաց ընդունել նրանցից (երեւի խոսքը քրիստոնեական եկեղեցու պատարագի մեջ գործածվող նշխարի մասին է), հատուկ ձևով հաղորդություն բաշխել, հայ երեխաներին մկրտել և այլն: Վալերագիրն այնուհետև ասում է մեզ նաև նեստորականների այդ հաջողության պատճառը. այդ հաջողության պատճառն, իբր, այն է եղել, որ նրանք առանց խտրություն զննելու ընդունել են իրենց մոտ եկող բոլոր անձներին, ինչպես օրինակ՝ գողերին, պոռնիկներին և այլ ֆասակար տարրերի, որոնց հայոց եկեղեցին նույնիսկ օրհնության և հաղորդության արժանի չի համարել և վտարել է համայնփյու: Սակայն այս կետը, մեր կարծիքով, չպետք է բառացի ճիշտ ընդունել: Կասկած չի կարող լինել, իհարկե, որ նեստորականներն իրենց եկեղեցու հաղորդակցության մեջ սիրով ընդունել են հայոց եկեղեցուց վտարված անձների ևս: Բայց նրանց հաջողության գլխավոր պատճառն այդ չէր, այլ այն հանգամանքը, որ ինչպես միշտ, այնպես էլ այս դեպքում նեստորականների համար շատ նպաստավոր էր Պարսից պետական քաղաքականությունը:

Չորրորդ, այստեղ նեստորականությունը կապվում է ինչ-որ մի աղանդի հետ, որի հաղորդությունը վալերագրի մեջ անվանված է «Իբրև յուխտէ նուիրաց Պաղիկենաց»: Եթե Պաղիկենաց բառը հասկանանք Պաղիկյան իմաստով, ապա պետք է ասենք, որ միջնադարյան հայտնի և մեծ դեր կատարած այդ աղանդի անունը առաջին անգամ այստեղ ենք հանդիպում: Մինչ այդ Պաղիկյանների մասին ամենաշին տեղեկությունները տալիս էր մեզ Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսը 8-րդ դարի սկզբից, ուրեմն Ներսես Բ-ից 150 տարի հետո: Հովհան Օձնեցին ասում է, որ «Իր ժամանակի Պաղիկյանները մնացորդներն են Ներսես կաթողիկոսի օրով հալածական եղած մի աղանդի»,¹ բայց նա միևնույն ժամանակ այդ աղանդն անվանում է մոզմեուքուն: Սրա վրա հիմնված՝ հայտնի գիտնական Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը իրավունք է համարում «այն կարևոր եզրակացության հանգեցում, թե Մանածիհր Ռաժիկի վանքում հաստատված աղանդավորները

¹ Տես Յովհաննու իմաստասիրի Առնեցոյ մատենագրութիւնը, Վենետիկ 1833, էջ 39:

պարզ նեստորականներ չէին, այլ կապ ունեին նույն մծղնեից կամ «հայոց աշխարհի» աղանդի հետ, որ բանադրվեցավ Շահապիվանի ժողովում և որի մասին խոսում է Ղազար Փարպեցին»¹ Կ. Տեր-Մկրտչյանը շարունակում է. «Ինչպես հաստատվեցավ այդ կապը (նեստորականների և մծղնեների միջև) -- մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրներով որոշել չենք կարող, բայց եթե ընդունենք «մանց գիտնականների այն կարծիքը, թե Մծղնե-Պավղիկյան աղանդը իր ծաղումը առնում է 2—3-րդ դարում Որդեգրականներից, որոնք Պավղոս Սամոսատացու բանադրվելուց հետո ցրվեցան և գաղտնի համայնքներ հաստատեցին արևելքում՝ այն ժամանակ բավական բան կպարզվի: Նեստորականությունը իր բնավայրում՝ Անտիոքում արդեն ուղիղ գծերով կապված էր հին Որդեգրական աղանդի հետ և իր հիմնական գաղափարները ժառանգություն էր ստացել այն դպրոցից, որի հիմնադիրներից մեկը կարող էր համարվել Անտիոքի նախկին եպիսկոպոս Պավղոս Սամոսատցին: Եթե ուրեմն 3-րդ դարում Անտիոքից և շրջակայքից փախած Որդեգրականները ապաստան էին գտել և համայնքներ հիմնել Պարսից իշխանության ներքո գտնվող երկրներում, նույն կերպ, ինչպես 5-րդ դարում նոցա ժառանգ նեստորականներն արին, այդ ժամանակ ավելի հասկանալի է լինում, թե ինչպե՞ս վերջիններս այնպես սիրալիր ընդունելություն գտան և այնպես հեշտ իրենց կողմը դարձրին պարսկահպատակ քրիստոնյաներին: Նոքա ուրեմն շատ տեղ գաղափարակիցների էին հանդիպում և շուտով սխառնում նոցա հետ: Այն խուժիկ նեստորականներն էլ, որ Հայաստան եկան, գուցե հին Որդեգրականներից էին և առաջուց կապ ունեին այստեղ գտնվող մծղնեների հետ, համենայն դեպս շուտով մտերմացան սոցա հետ և սոցա միջոցով է երևի, որ այնպես արագ կերպով տարածեցին իրենց ազդեցությունը հայ ժողովրդի վրա և այնչափ վտանգավոր դարձան, մինչ հարկ եղավ ժողով գումարել և արտաքո կարգի միջոցներ ձեռք առնել նոցա դեմ»²

Կ. Տեր-Մկրտչյանի այս ենթադրությունները շատ հավանական են և բացատրում են մի շարք մութ կետեր, որոնք ան-

¹ Տես Կաթապետ Ժ. Վարդապետի, Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւն, մասն Ա., Վաղարշապատ, 1908, էջ 207.

² Կ. Տեր-Մկրտչյան, առջ. էջ 207—208.

բացատրելի կմեային. սակայն թյուրիմացությունների և չափազանցությունների մեջ չընկնելու համար հարկ ենք համարում շեշտել, որ ինչքան էլ հին մեղքներից, հետագայի Պապիկեան ազանդավորներն այստեղ դեր կատարած և իրեն ժողովրդի ներքին շերտերում թաքնված տարրեր օժանդակած լինին նեոստորականություն տարածմանը Հայաստանում, այնուամենայնիվ պետք է ասենք, որ այստեղ գլխավոր դերը կատարողները և ամբողջ շարժումը գլխավորողներն անշուշտ բուն նեոստորականներն են, և ամբողջ հետագա պայքարի պատմությունն էլ միմիայն բուն նեոստորականների մասին է խոսում: Մենք ինքնըստինքյան հասկանալի ենք համարում, որ Հայաստանում էլ, ինչպես և այլուր, հայոց եկեղեցու դեմ սկսված պայքարի ժամանակ այդ եկեղեցուն հակառակ բոլոր ազանդավորական տարրերը բնականորեն պետք է միանային միմյանց հետ:

Այսպիսով, հայոց եկեղեցին Ե-րզ դարի կեսին հարկադրված է լինում եկեղեցական ժողով գումարել և վերջնականապես մերժել մի քանի անգամ արդեն մերժված և շարունակ պայքարի ասպարեզ մտնող նեոստորականությունը, միաժամանակ պաշտոնապես դատապարտելով և նզովելով նաև Քաղկեդոնի ժողովն ու քաղկեդոնականությունը:¹

Այս վերջին հարցը ոչ մի կասկածի ենթակա լինել չի կարող, ոչ միայն այն պատճառով, որ, ինչպես վերևում ասել ենք մենք, ամբողջ արևելքը նեոստորականություն անվան տակ հասկանում ու նզովում էր նաև քաղկեդոնականությունը, այլ և այն պատճառով, որ մենք գրեթե ժամանակակից և հետագայի միանգամայն հավաստի ու վստահելի վկայություններ ունենք այդ մասին:

Հիշենք միայն հետևյալները: Ասորի ուղղափառների՝ Ներսես Բ-ին ուղղված թղթի մեջ նզովվում են նաև Քաղկեդոնի ժողովն ու Լևոն պապի սուլմարը, նույնպես և Ներսես Բ-ի՝ ասորիներին ուղղված թղթի մեջ, որ ավելի կարևոր հանգամանք է,

¹ Ի միջի այլոց նաև այն պատճառով, որ առհասարակ քաղկեդոնականությունը համարել են նեոստորականության վերածնությունը և այդ երկու առումներն իրար՝ փոխաբեն զործածել (տե՛ս Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 3, Aufl., Bd. 13, էջ 399): Հմմտ նաև Արսեն Սափարացու խոսքերը Ներսես Աշտարակեցու ժողովի մասին. «և կրկին նզովեցին նույն սուրբ ժողովն Քաղկեդոնի որ կոչեցին նեոստորական՝ համաձայն անասոված Արդիշոյի» (Լ. Մելիքեյ-Բեկ, Ղրաց աղբյուրները, Երևան, 1934, էջ 40):

ինչպէս և Արդիշոյի՝ հայերին ուղղված թղթում¹ Բացի այդ, Ներսէս Բ-ի հաջորդ Հովհաննէս Բ-ը Սյունյաց Վրթաննս եպիսկոպոսին և Մհր-Արտաշէր իշխանին գրած թղթի մեջ, ամենայն հավանականութեամբ նույն ժողովի մասին ասում է, թե այնտեղ նդովիլ են նաև Քաղկեդոնականներին² Ապա՝ Երուսաղեմի Հովհաննէս եպիսկոպոսը, որ իր աթոռը բարձրացել է 574-ից, առ Արաս Աղվանից կաթողիկոս գրած թղթում նույնպէս հիշատակում է, որ հայերն այս ժամանակ նդովիլ են Քաղկեդոնի ժողովը³ Վերջապէս, առհասարակ լավատեղյակ և մեծ մասամբ ժամանակակից աղբյուրներ ձեռքի տակ ունեցած Կոստանդնուպոլի գիտնական Փոտ պատրիարքը (858—867, կրկին 878—886) հայոց Ջաքարիա կաթողիկոսին գրած թղթում նույնպէս ասում է, որ մինչև Դվինի ժողովը ոչ մի հակառակութիւն չկար Քաղկեդոնի ժողովի մասին⁴, ուրիմն այդ ժամանակ էլ հայերը նդովիլ են Քաղկեդոնի ժողովը։ Այսպիսով, ոչ մի լուրջ հիմք չկա որևէ կասկածի ենթարկելու Քաղկեդոնի ժողովի մերժման հանգամանքը Դվինի 554-ի ժողովի կողմից և զարմանալի է, որ դեռ կան այնպիսի գիտնականներ, որ սրա մասին տարակուսանքներ են հայտնում և գտնում են, որ Քաղկեդոնի ժողովը այս ժամանակ պաշտոնապէս չի դատապարտել⁵ Եթե այս բոլորը չլինել էլ, բավական է Հովհաննէս Եփեսացի ժամանակակից պատմիչի տված տեղեկու-

¹ Տես Գիրք Թղթոց, էջ 53, 56, 62 և 67.

² Գիրք Թղթոց, էջ 73—79.

³ Տես Նրատաղեմի Հովհաննէս եպիսկոպոսի թուղթը առ Արաս Աղվանից կաթողիկոս, հրատ. Կարապետ Վ., էջմիածին, 1896, էջ 9 և 11. «Եւ վասն զի հայք յասորեաց խորեղան, որ ելին արտաքս սրբոյ եկեղեցւոյ վասն նդովելոյ նոցա զսուրբ ժողովն Քաղկեդոնի...»։ «Իսկ զսուրբ և զտիեզերական ժողովն Քաղկեդոնի, զոր նդովելին հայքդ...»:

⁴ Տես Правосл. Палест. Сборник, XI 1. СПб 1892, изд. А. И. Пандопуло-Керамевс, էջ 179—210, մեզ անհրաժեշտ հատվածը՝ էջ 180—181.

⁵ Այդպէս՝ Օրմանյան, Աղգապատում, 1-ին հատոր, Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 546—547, գրում է. «Ոմանք կգրեն թէ այս ժողովը զումարվեցավ հակառակ ժողովոյն Քաղկեդոնի (Գիրք Թղթոց, 231), սակայն ժողովին պատկանող երեք վավերագրերուն մեջ ալ բնավ Քաղկեդոնի հիշատակութիւն կամ ակնարկութիւն չկա, այլ միշտ «անիծեալ խուժկաց նեստորականաց» (Գիրք Թղթոց, 70), «չար աղանդին խուժկաց նեստորականաց» (Գիրք Թղթոց, 72) և «անիծեալ նեստորականաց» (Գիրք Թղթոց, 76) վրա կդառնա բոլոր խոսքը։ Հետեւաբար պետք է ըսել, թե նեստորականներու և Քաղկեդոնա-

թյունն այն մասին, թե Հովհաննես Բ-ը և իրեն հետ Կոստանդնուպոլիս փախած հայ եկեղեցականներն ու աշխարհականները սկզբում միամտությամբ գնում և հաղորդվում էին Սինդիկոսների (= քաղկեդոնականների) հետ նրանց եկեղեցում. բայց Հայաստանում երբ այս լսեցին՝ նրանց խիստ թուղթ գրեցին և նրանք իրենց համար առանձին համայնք կազմեցին¹ Արդ, եթե քաղկեդոնականությունը Ներսես Բ-ի օրով պաշտոնապես դատապարտված չլիներ, հնարավոր կլինե՞ն նման դեպքերը լուրջ այն հիմունք վրա, որ հայերը քաղկեդոնականությունը և նեստորականությունը նույնն են համարել: Չէ՞ որ հայերին կարող էին իրավամբ առարկել, որ բյուզանդական քաղկեդոնական եկեղեցին էլ պաշտոնապես և անվերապահ նշովում է նեստորին ու նրա հետևողներին:

Ինչ որ է, սակայն նեստորականության (և քաղկեդոնականության) ժողովական դատապարտությամբ, նեստորական-

կաններու միջև եղող առնչության պատճառով, կրցած են ոմանք Քաղկեդոնականներու դեմ եղած ըսել Դփնա երկրորդ ժողովը: Ինչպես վերև տեսանք, Քաղկեդոնականության դատապարտվելու վերաբերյալ վկայությունները շատ ավելնու են ու հավաստի, և միայն այդ երկու ուղղությունների միջև եղած առնչության պատճառով չէ, որ մենք ասում ենք, թե այդ ժամանակ դատապարտվել է Քաղկեդոնի ժողովը, իսկ առնչության վրա առաջինը մենք ենք մասնանշել դեռ 1904 թվին մեր գերմաներեն լեզվով գրած գրքում (Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts, Leipzig 1904, էջ 36, 46, 49 և այլն): Իսկ թե ինչու Դվինի ժողովական 3 վավերագրերում չի հիշվում Քաղկեդոնի ժողովի դատապարտության մասին, դրա բացատրությունը մեր կարծիքով այն է, որ «Միաբանութեան ուխտի գիրը» որոշ «գործնական նպատակով է խմբագրված» և ուղղված է միմիայն նեստորականության դեմ, և հարկ չկար, որ նրա մեջ հիշվեր կամ նշովվեր նաև քաղկեդոնականությունը, Ներսես Բ-ի ժողովը երկարատև ժողով է եղել, տևել է գուցե 1—2 տարեկ, և նրա բոլոր պաշտոնական որոշումները մեր ձեռքը չեն հասել: Անշուշտ, ինչպես երևաց մեր վերևում բերած փաստերից, այդպիսի մի, այժմ մեր ձեռքը չհասած, որոշման մեջ դատապարտվել է նաև Քաղկեդոնը և քաղկեդոնականությունը, Այս մասին համահաս կարապետ Ժ. Վ., Հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւն, էջմիածին, 1908, էջ 210—211:

¹ Johannes von Ephesus, Kirchengeschichte, գիրք II, գլ. 23: Այս ամենի մասին տես մանրամասն Ե. Տեր-Մինասյան, Հայոց եկեղեցւո հարաբերությունները ասորից եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908, էջ 113—115, առհասարակ էջ 106—115:

ներքի վանքը կամ եկեղեցին քանդելով, նրանց հետ ամեն տեսակ հաղորդակցութիւն կտրելու կարգադրութեամբ և այդ կարգադրութիւնը չկատարողներին ևս նդովելով¹ խնդիրը չի վերջանում և նեստորականութիւնը չի անհետանում Հայաստանից: Չինք կարող մինչև անգամ վստահութեամբ ասել, թե ամբողջ հայոց եկեղեցին ու ժողովուրդը նեստորականութիւնը խստորեն դատապարտելու և հալածելու հարցում միարան ու համամիտ է եղել: Նույն «Դիրք Թղթոց» ժողովածվում մեր ձեռքն են հասել նույն ժողովի հետ կապված և նույն նեստորականութեան խնդրին վերաբերող երկու դրութիւններ, որոնք, համեմատյալ դեպս, իբրև այդպիսի միարանութեան և համամտութեան վկայական ծառայել չեն կարող:

Դրանցից մեկը Ներսես Բ. կաթողիկոսի և իր աթոռակից 8 ժողովական եպիսկոպոսների թուղթն է Արծրունյաց, Ռշտունյաց, Մոկաց, Անձեացյաց, Ալեոյ, Պալունյաց, Զարեհավանից, Բժնունյաց և Մեհնունյաց (ուրեմն թվով 9) եպիսկոպոսներին՝ որի մեջ պատմելով խուժիկ նեստորականների «վաճառաշահութեան պատճառաւ» Հայաստան գալը և այժմ այստեղ առանձին եկեղեցի կազմելը առանձին եպիսկոպոսով, հայտնում է, թե այդ դործը կարգավորելու համար կաթողիկոսն իր աթոռակից եպիսկոպոսներով, նախարարներով ու աղատներով գրավոր հրաման են ուղարկել հիշյալ եպիսկոպոսներին՝ «փութապէս ի Դուին ի սուրբ եկեղեցիս ժողովելոյ, և աստ միաբանութեամբ ըստ հաճոյիցն Աստուծոյ առնել խորհուրդ և հնար լինել բառնալ զայսպիսի անհնարին աղէտս և զհանապազորդ հեծութիւն՝ հոգեոց մերոց: Եւ ձեր ոչ ունելով՝ զնախաճ վասն Աստուծոյ, հեղշոցն տլ սպառ ժեցեք, և ի ձեր առնելոյ՝ բազում զարծ սրբոյ եկեղեցւոյ մնաց. քանզի դործ Աստուծոյ է, և հանդէս հոգևորական. ձեր զմարմնոց նշտութիւն կտրեսք համարելով, որոց յճժժ մեղադիր եմք»:

Հիմա էլ այս թուղթն ուղարկվում է նրանց, որ առանց հապաղելու ժողովի գան, և սպառնալիք է կարգացվում եպիսկոպոսա-

¹ Սեփական Օրելյոյունը (անդ, էջ 90) խոսելով Պետրոս Սյունեցու մասին՝ ասում է. «Սա գնաց ի ժողովն Դինայ յառաջինն, որ եղև հրամանաւ Ներսիսի կաթողիկոսի վասն Թուժկացն նեստորականաց... զոր քակեալ ցան և ցիրարարին և մեծ կանոնաւ որոշեցին զմեզ յամենայն եպիսկոպոսքեմ: Եւ ցոյցին, ել սոսկալի և զովիւ փակեցին»:

կան աթոռից ղրկելու նրանց, ովքեր առանց լուրջ պատճառի (հիշվում է հիվանդութունը) չեն մասնակցի ժողովին¹։

Հիշատակված եպիսկոպոսներից Գրիգոր Արժրունյաց, Քրիստափոր Պալունյաց և Թադեոս Մեհնունյաց եպիսկոպոսների ստորագրութունը կա «Ուխտ Մեկնարանության հայոց աշխարհիս» մեր արդեն վերլուծած վավերագրի տակը,² ուրեմն նրանք, կատարելով հրամանը՝ ներկայացել են ժողովին և հայտնել իրենց համաձայնութունը նեստորականութունը դատապարտելու վերաբերմամբ, իսկ մյուս 6 եպիսկոպոսները այնուամենայնիվ չեն ներկայացել։ Դժվար է պատկերացնել, թե զլխավորապես Հայաստանի հարավ-արևելյան, Պարսկաստանին սահմանակից, երկրամասերի եպիսկոպոսները Դվինի 554 թ. ժողովին չեն մասնակցել միմիայն իրենց հեղգության, եկեղեցական գործերով զբաղվել չկամենալու կամ «սրաւսանաւք կենցաղոյս» պարապելու պատճառով։ Ինքն ըստ ինքյան ծագում է այն միտքը, որ այստեղ պատճառներն ավելի լուրջ պետք է եղած լինեն. իսկ այդ կարող էր միայն այն լինել, որ կամ այդ եպիսկոպոսներն իրենց ժողովրդով համակիր էին նեստորականության, կամ նեստորականութունը համարելով Պարսից պետական քաղաքականության կողմից խրախուսվող և արտոնյալ եկեղեցական ուղղութիւն, չեն կամեցել այնպիսի զիրք բռնել, որ կարող էր զայրույթ և հարաբերութիւնների լարում առաջացնել նրանց և Պարսից պետութեան միջև։ Մենք ոչ մի արգելք չենք տեսնում, որ այս երկու հանգամանքներն էլ դեր կատարած լինեին հիշված եպիսկոպոսներին Դվինի ժողովից հեռու պահելու խնդրում։³

Խիստ հատկանշական է և լուրջ խորհրդածութիւններ է առաջացնում նաև երկրորդ ժողովական թուղթը, որի վերնագիրն է «Որոշումն նեստորականացն ի սրբոյ եկեղեցւոյ»⁴ և որը ներսևս Բ. կաթողիկոսի, Տարոնի և Մամիկոններից Մերշապուհ եպիսկոպոսի և Սյունյաց Պետրոս եպիսկոպոսի կողմից ուղղված է Գրիգոր Մարգարտական և Գրիգոր Արժրունյաց եպիսկոպոսնե-

¹ Գիրք Թղրոց, Թուղթ մեղադրութեան առ եպիսկոպոսունս, էջ 70—71.

² Գիրք Թղրոց, էջ 73.

³ Այս խնդրի մասին այլ կապակցութեամբ հմտ. նաև Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб 1908, էջ 339—340.

⁴ Գիրք Թղրոց, էջ 76—77.

րին, որոնց երկուսի ստորագրութիւնն էլ կա «Ուխտ միաբանութեան աշխարհիս հայոց» վավերագրի տակ: Ինչո՞ւ համար հարկ է դրացվել ժողովի մասնակից և «Միաբանութեան ուխտը» ստորագրած եպիսկոպոսներին նորից գրել և հիշեցնել նրանց մասնակցութեամբ կատարված գործի և եղած վճիռների մասին, քննում է անհասկանալի: Իրութեան առաջին մասը ոչ մի բան չի ասում, այլ պատմում է միայն ժողովի վճիռը նեստորականներին ու նրանց կողմնակիցներին ու նրանց հետ հաղորդակցութիւն պահպանողներին նպովելու մասին: Երկրորդ մասում ասված է. «Եւ վասն ծանուցանելոյ ձեզ այնոցիկ, որոց չիցէ լուեալ դայս պատուէր, վասն նորին դայս թճաղթ առ ձեզ աւարս հրամայեցաք գրել»։ այնուհետեւ պատվիրվում է բոլոր ժողովուրդին—հետեւ թե մոտիկ—հրամայել, «զի ամենեկին մի հաղորդեսցին ընդ նոսա, այլ հեռացին ի նոցանէ ամենայն կարգաւ, որպէս ի վերոյ գրեալ է»։ Ուրեմն դարձյալ ոչ մի նորութիւն և ոչ մի առիթ թուղթը գրելու: Մնում է ենթադրել, որ այդ եպիսկոպոսները դուրս «Միաբանութեան ուխտը» ստորագրել էին ընդհանուր հարկադրանքի ճշման տակ և ժողովը ցրվելուց հետո կաթողիկոսն ու իր մերձավորագույն աթոռակիցները՝ կասկածելով, թե նրանք կարող են տեղերը վերադառնալուց հետո չկատարել կամ լրիվ չկատարել ժողովի վճիռները, կամեցել են մի անգամ էլ բարոյական ճշմամբ գործադրել նրանց վրա և ստիպել, որ ժողովի որոշումները կատարեն:

Այլևս կարիք չկա խոսելու փոխադարձ հալածանքների և նպովքների մասին, որոնց արձագանքները մնացել են Գիրք թղթոց ժողովածվում,¹ որովհետեւ դրանք ըստ ինքյան հասկանալի բաներ են և ոչ մի նորութիւն չեն աւելացնում մեր արդեն իմացածի վրա:

Անցնենք նեստորականութեան դեմ մղված պայքարին Ներսիս Բ. Աշտարակեցի կաթողիկոսի հաջորդների, հատկապէս Հովհաննես Բ. Գարեգինեցու օրով:

Հովհաննես Բ. կաթողիկոսը իր աթոռակից մի շարք եպիսկոպոսների հետ մի թուղթ է գրել Սյունյաց վրթաձիւս եպիս-

¹ Գիրք թղթոց, էջ 52—54, 56—57, 59—61, 62—63, 67 և այլն:

կոպոսին և Մինր-Արտաշիր իշխանին,¹ որի մեջ պատմում է, թե հայոց եկեղեցին խաղաղություն է վայելել առաջին երեք տիեզերական ժողովների հավատով մինչև վերջին ժամանակները։ Քիսկ ի ժամանակին յայսմիկ նեստորի անիծելոյ, որ կուրացոյց չարահնար հերձուածոյն իւրով զկողմանս Խուժաստանի, երևեցաւ խմոր չարութեան և յաշխարհիս մերում, որ էր ծածկեալ յանձինս անսուբա, որք սկսան պղտորել զյստակ հաւատս ճշմարիտ սուրբ Երրորդութեանն, պատրել զանձինս անհաստատաց մարմնասէր ցանկութեամբք, և տարածեցաւ երկրայութիւնն և հիւանդացան բազումք զախտ անհնաբին։ Եւ ոչ կարացեալ մեր տանել այսպիսի չարաչար և դառն հայհոյութեան, փութացաք² մեք և այլ աշխարհիս հայոց եպիսկոպոսունք, ընդ որս էր և երանելին Պետրոս եպիսկոպոսն ձեր, և քահանայք և ուխտ սրբոյ եկեղեցւոյ, և վանաց երիցունք, ազատք և համաւրէն ժողովրդականք ուղղափառք ժողովեալք ի սուրբ եկեղեցիս և միաբանութեամբ զպեղծ նեստորիանոսս և զՔաղկեդոնիտս և զայլ հերձուածոցս ի մեր սուրբ եկեղեցւոյս նզովիւք հալածական արարաք և... պայման արարաք ամենևեմբ հեռանալ ի հաղորդութեանէ նոցա և չլսել բանից նոցա մահաբերացոյ։

Այսպիս, պատմելով Դովինի 554 թ. ժողովի հանգամանքները՝ թուղթն անցնում է իր բուն նպատակին, որը հետևյալն է։ «Եւ վասն զի ի հաւատարիմ մարդկանէ լուաք, եթէ պեղծ նեստորականք բազումք և ի ձեր աշխարհիդ բնակեալ են, և դուք զգոսա ի սուրբ եկեղեցիս ընդունիք և ընդ գոսա հաղորդիք»,³ հիշեցնում է Գրիգոր Լուսավորչի մեծ վաստակը Հայոց և Այուռնայաց աշխարհների վրա, այն լուսավոր և ճշմարիտ հավատը, որ ընդունել են այդ երկու երկիրները և ունին այժմ, միայնաց հետ ունեցած հոգևոր սերը, ուստի և «առաւել քան զամենայն զայդ հոգ յանձին կալաք հեռացուցանել ի ձէնջ զչարի որոմանն սերմանս»։ Այդ նպատակով ուղարկվում է մի հավատարիմ մարդ՝

¹ Գիրք Թղթոց, էջ 78—80.

² Թղթի այս մասը բառացի համընկնում է «Թուղթ հայոց ի Պարոս առ ուղղափառս» գրության, ուրեմն Բարդեսի առաջին թղթի համապատասխան համավածին (տես Գիրք Թղթոց, էջ 43—44)։

³ Հմմտ. նաև ԱՅ. Գրեկյան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, Թիֆլիս 1910, էջ 94 և 97.

Մասթէոս քահանայանուհունով և առաջարկվում՝ ինչպես մինչև այժմ հավատարիմ են մնացել Գրիգոր Լուսավորչից և այլ հոգեկիր սուրբ հայրերից ընդունած սուրբ ու ճշմարիտ հավատին, այսուհետև էլ նույնը հաստատ և անշարժ պահեն, «և զպեղծ Նեստորիանոսոյ և զայլ հերձուածածոս օր յաշխարհիդ ձերում եմ, մուշկպես ի սրբոյ եկեղեցւոյ և ի ձեր հաղորդութեմե մզովիւք ի բաց մեծեցե՛ք և ամենայն ուղղափառաց պատուիրեցե՛ք՝ մի՛ լինել հաղորդ անպաշտօնեան զօրծօց Յոցա, և մի՛ լսել հրապուրող և չարաբոյն բանից մացա մտեալքերաց... և հրամայեցաւ մեզ ճշմարիտ հաւատացելոցս... ոչ ընդունել զնոսա ի տունս, ոչ ողջունել բանիւ, այլ հեռանալ ամենեկին ի նոցանէ որպէս ի թշնամեաց խաչին Քրիստոսի»։ Թուղթը վերջանում է նրանով, որ թույլ է տրվում հերձուածող-ներին վերստին ընդունել հայոց եկեղեցւոյ գիրկը ապաշխարութեամբ, եթե միայն նրանք կամովին արտահայտում են իրենց զղջումը և զրավոր ձևով նդովում են Նեստորին ու բոլոր հերձ-վածողներին, ինչպես նաև Քաղկեդոնի ժողովը։

Այս թուղթը մի անգնահատելի փաստաթուղթ է հայոց եկեղեցւոյ ընդհանուր զրուծյունը և նրա փոխհարաբերությունը Սյունյաց երկրի հետ ճիշտ ըմբռնելու համար։ Այստեղից մենք հավաստիորեն տեղեկանում ենք, որ Դվինի 554 թվի ժողովից հետո Նեստորականութեան և քաղկեդոնականութեան ուժը ոչ միայն վերջնականապես կոտրված չէր Հայաստանում, այլ և նրա մի խոշոր մասում, ինչպիսին Սյունյաց երկիրն էր, նրանք հաստատուն արժատ էին բռնել, նույնիսկ սպառնում էին Հայոց եկեղեցւոյ միասնութեանը, այնպես որ հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Բ-ն ու նրա շուրջը համախմբված եպիսկոպոսները հարկադրված են դգում իրենց այդպիսի մի լուրջ և՛ կարելի է ասել՝ տաղնապալից զրուծյուն ուղղելու Սյունյաց եպիսկոպոսին ու իշխանին՝ խնդրելով չարիքի առաջն առնելու Այլ և Սյունյաց աշխարհում կատարվող անցուդարձին և իրենց թղթի ու խնդրի թողած ազդեցութեանը հավաստիորեն ծանոթանալու համար՝ հատուկ հավատարիմ և երեկ ուսմամբ ճոխացած ու գիտակ պատգամավոր են ուղարկում այնտեղ, Մասթէոս քահանային։

Ինչպես երևում է՝ նույնպիսի տագնապալից վիճակ է ստեղծվել Նեստորականութեան և քաղկեդոնականութեան վերաբերմամբ նաև Աղվանից երկրում, որի Աբուս կաթողիկոսին և նրա Գրակ — բանաս, հետախուզումներ—15

աթոռակից եպիսկոպոսներին ուղղված է Հովհաննես Գաբրեղենցու երկրորդ թուղթը, որի վերնագիրն է՝ «Թուղթ զոր տէր Յովհաննէս հայոց կաթողիկոս և այլ եպիսկոպոսունք առ Աղուանից եպիսկոպոսունս արարին»¹ Այս թղթում ևս պատմվում է նեստորականության և քաղկեդոնականության զորանալու մասին Աղվանից երկրում, նորովում են բոլոր հերձվածողները, հատկապես նեստորականության հիմնադիրներն ու Քաղկեդոնի ժողովը Լեոնի տոմարով հանդերձ, իորդոր է կարգացվում զգուշ լինել ուղղափառ հավատի պահպանության գործում: Այստեղ ևս ուղարկվում է նույն հավատարիմ Մաթէոս քահանան «յուխտէ մերմէ», այսինքն՝ նեստորականության և քաղկեդոնականության դեմ կազմված ուխտից, «բերել զգրեալսն մեր առ ձեզ»: Աղվանից եպիսկոպոսներին էլ առաջարկվում է հիշված հերձվածողներին տուն չընդունել, որչուն չտալ, «ի տանց և ի սահմանաց ձերոց հալածել և զմահաբեր վարդապետութիւն նոցա ամենին ոչ առնել արժանի լսելութեան», այլ և քանի որ «հորքն ձեր հաւատակից էին հարանց մերոց և դուք մեզ», լավ կլինի 3 կամ ավելի եպիսկոպոսներ ուղարկել Հայոց երկիրը՝ հավատի վերաբերյալ ճշմարտությանը վերահասու լինելու համար:

Այս նամակի կապակցությամբ ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ իրեւ հայոց Հովհաննես Բ. կաթողիկոսի գործակիցներ նեստորականության և քաղկեդոնականության դեմ մղվող այս պայքարում հիշատակվում են Ռշտունյաց Քրիստափոր և Մոկաց Սեկունդոս եպիսկոպոսները, որոնց անմիջական նախորդները, ինչպես վերևում հիշեցինք, չէին եկել ժողովի և «Միաբանության ուխտ»-ն էլ չէին ստորագրել: Այս ուղղութիւնով ուրեմն վերականգնվել էր Հայոց եկեղեցու միասնությունը, մինչդեռ Սյունյաց երկրում առաջացած շարժումն ու պայքարը, ինչպես երևում է, ավելի երկար են տևել և միայն 6-րդ դարի վերջին քառորդի ընթացքում են վերջացել՝ նեստորականության ու քաղկեդոնականության դուրս մղումով:

Մեր ձեռքն է հասել այս շրջանից մի այլ շատ կարևոր փաստաթուղթ, որը ցույց է տալիս, թե հայ հոգևորականներն ու իշխանավորները ինչպիսի միջոցների էին օգտվում՝ նեստորակա-

¹ Գիրք Թղթոց, էջ 81—84:

Նոթիյան դեմ պայքար մղելիս Այդ դրութիւնը Արածի գլուղացի Համապատասխան որդի Սահակի «պայման նամակն»¹ է, որի մեջ հիշյալ անձնավորութիւնը մեղա է դալիս, որ գայթակղվել է նեստորականների կողմից, նրանց հետ խնամութիւն է հաստատել՝ կին առնելով և այժմ խոստում է տալիս ամին հաղորդակցութիւն կտրել իր կնոջ ազգականների հետ: Բերում ենք այդ իր տեսակի մեջ եղակի փաստաթուղթը. «Զասման հաւատոյ՝ զոր ուղղափառ վարդապետաց Հայաստան աշխարհիս հաստատեալ էր անշարժելի պահել, և հեռանալ յամենայն հերձուածոց, մանավանդ յաղանդոյն տարադիր եղելոյ ուրացողին Նեստորի, և յորմէ առաւելագոյն պարտ էր փախչել և պիղծ և աղտեղի համարել, բարեատեաց չար բանսարկուն մտածուար և պաղկոտեալ պատրանաւք զիս գայթակղեցոյց, խնամութիւն առնելով ընդ աշակերտս անյիշելոյն Նեստորի: Վասն որոյ արժանի էի տանջանաց և իսպառ կորստեան ըստ անաւրէն գործոց իմոց, և դուք, տեարք, զողորմութիւնն Աստուծոյ արարէք ի վերայ իմ տալով ինձ տեղի ապաշխարութեան. և ես պայման արարի առաջի վարդապետաց իմոց և տէրանց աստուածային ուխտիւ, ամենեւին չհաղորդել ընդ պատուիրանադանցս և թերահաւատ աղբին և որ ծնաւդքն անուանեալ են կնոջ իմոյ, մի յաղաթս, և մի կերակուրս, և մի յայլ ինչ երթեկելութեան սէր և ընդանութիւն, այլ որպէս զմի ոք յաւտարականաց համարել: Եւ թէ թերի դատաց միով իւրեք, նդովեալ եղէց յամենասուրբ Երրորդութենէն, և ի ձէնջ տէրանց պատուհաս կրեցից և հազար ստեր զբամհուգան տացից ի սուրբ եկեղեցի, և կնքեցից (SIC!) զայս պայման նամակ, ես Սահակ Համապատասխան որդի Արածի գեղջէ իմ մատաճը: Այս վավերագրի վրա իրենց կնիքն են դրել «Մանասէ Բասենոյ եպիսկոպոս, Յովհաննէս Ամատունեաց եպիսկոպոս, և Գիգ Դաշտկարին և Սարգիս Զաւարականան և վարդապետ Քչկան»:

Այս վավերագիրը, որ միայն պատահաբար է հասել մեր ձեռքը, մեզ համար եղակի լինելով իր տեսակի մեջ՝ իհարկե եղակի չի եղել իրականութեան մեջ: Այն ցույց է տալիս, որ «Միաբնութեան ուխտ»-ը կնքած եպիսկոպոսներն ու աշխարհիկ իշխանավորները բոլոր միջոցներով—հիշատակում է տանջանքը,

¹ Տես Գիրք Թղթոց, էջ 108—109.

պատուհասը կամ պատիժը իշխանավորների կողմից և դրամական տուգանքը—աշխատել են արմատախիլ անել նեստորականությունը, ուշադրություն չդարձնելով նաև բարեկամական կամ խնամեական որևէ կապի վրա։ Այս մեր ձեռքը հասած փաստաթուղթն ասպցույց է, որ նրանք անշուշտ հաջողություն են ունեցել իրենց առաջադրած նպատակն իրականացնելու գործում։

Ե. ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 6-ՐԴ ԳԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 7-ՐԴ ԳԱՐԻ ՍԿՋՐԻՆ ԵՎ ՎՐԱՅ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Որ հայոց եկեղեցու պայքարը նեստորականության դեմ բուն թափով շարունակվել է ներսես Բ. Աշտարակեցու և նրա հաջորդ Հովհաննես Բ. Գարեղենցու ձեռք առած խիստ միջոցներից հետո ևս, և նեստորականներն էլ հանգիստ չեն մնացել, այլ շարունակել են իրենց պրոպագանդան, դրա մասին հիշողություններ կն պահել, անշուշտ ավելի հին աղբյուրներից առնելով, Սամուել Անեցին և Կիրակոս Գանձակեցին։

Այդպես՝ Սամուել Անեցու մեջ կարդում ենք. «Ե՛ղ, (ԼԷ) ի ԼԷ թուականիս եկին ի Հայս ասորիք արք քաջաբանք և կամեին սերմանել զազանդն նեստորի՝ և նդովեալք հալածեցան։ Բայց ոմանք ընկալան՝ նոքա թարգմանեցին նոցին գիրս սուտս— զԳօրտոսակ, զԿիրակոսակ, զՊօղոսի տեսին, զԱղամայ ասպշխարութիւնն, զԴիաթենն, զմանկութիւն Տեառն, և զՍերբոս, և զձիւն օրհնութեան և զանթաքչելի մատեանսն, և զաւետարանի մեկնութիւն զՄաննայ, և որ հաւատայ նոցա՝ նդովի»։¹

Նույնը բառացիորեն տալիս է նաև Կիրակոս Գանձակեցին. միայն նա սկզբի նախադասութիւնը ձևակերպում է այսպես. «Ի տասներորդ ամի Տեառն Աբրահամու և ԼԷ թուին հայոց» և այլն, և վերջացնում է՝ «նդովի յուղղափառաց բառերով. «նդովեալք հալածեցան»-ի փոխարեն էլ գրված է՝ «նդովյալ հալածեցին»։²

¹ Սամուէլի Բանանայի Անեցոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, հրատ. Ա. Տեր-Միքէլյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 76 շար.

² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1910, էջ 50.

Եթե այս հատվածի մեջ բերած թվականը, 588 կամ 590, մոտավորապես ճիշտ համարենք, ապա Կիրակոս Գանձակեցու չի տասներորդ ամի Տեառն Աբրահամու» բառերը չեն համապատասխանում պատմական իրականությունը, որովհետև այդ թվականներին դեռ Մովսես Նղվարպեցին (573/574—603/604) էր կաթողիկոսը, իսկ Աբրահամի կաթողիկոսություն տարիներն են 606/607—611/612:¹

Այնուհետև, այս հետաքրքրական հատվածի մեջ աղավաղված են նեստորականներին վերագրվող գրքերի անունները. չի հասկացվում թե ինչ են Գորտոսակ, Կիրակոսակ (արդյոք Կիրակէ՞րաւից=տերունական), Սեբիոս, Ծիռն օրհնութեան և այլն. սակայն նկատի ունենալով մյուս անունները՝ Պողոսի տեսիլը, Ադամի ապաշխարությունը, Դիաթեկը, Տիրոջ մանկությունը և այլն, պետք է ենթադրել, որ դրանք բոլորն էլ մասամբ նեստորական գրականության (Դիողորի, Թեողորի և Նեստորի իրենց գրվածքների) միացորդներ են եղել, մասամբ էլ հին, գնոստիկայան-աղանդավորական գրքեր ժողովրդի ընթերցանության համար և ճ-րդ դարի վերջին օգտագործվել են նաև նեստորականների կողմից: Այսպիսով ուժ է ստանում այն վարկածը, թե դանազան սկզբնապես միմյանց հետ կապ չունեցող աղանդավորական ուղղություններ պայքարի ընթացքում միացել են իրար հետ և ընդհանուր ճակատ ստեղծել պաշտոնական եկեղեցու դեմ:

Ինչպես էլ լինի խնդիրը՝ մի բան պարզ է. վերոհիշյալ հատվածի հիման վրա մենք ամենայն վստահությամբ կարող ենք ասել, որ նեստորականության պայքարը հայոց եկեղեցու դեմ շարունակվել է ճ-րդ դարի վերջին քառորդում և այն էլ հատկապես ժողովրդի ստորին խավերում, որովհետև հիշյալ գնոստիկայան-աղանդավորական գրվածքները հատկապես հաշվի էին առնում ժողովրդական այդ խավերը և տարածված էին նրանց մեջ:²

¹ Հմմտ. Ե. Տ.—Միմասյան, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908, էջ 137—139, ծանոթագր. 2:

² Այդ պատճառով էլ մեզ անհիմն է թվում Ն. Ալիմյանի այն պնդումը, թե Խուսիկ նեստորականները մանիքեցիներն են (Կիւրիոն կաթողիկոս վրաց, Վիեննա, 1910, էջ 181, հմմտ. էջ 176—177): Իրոք խնդիրը վերաբերում է բուն

Նեստորականության խնդիրը մի անգամ էլ,—կարելի է ասել վերջին անգամ,—մեր հանգեալ է ելնում հայ-վրացական հարաբերությունների և վրաց եկեղեցու հայոց եկեղեցուց բաժանվելու կապակցությամբ 6-րդ դարի բուն վերջին և 7-րդ դարի սկզբին Մովսես Եղվարդեցու կաթողիկոսության վերջին տարիները, ապա Վրթանես Գեթիկոսի տեղապահության և Արքայապետ Աղբաթանեցի կաթողիկոսի իշխանության ժամանակ։ Այս անգամ նեստորականության խնդիրը և նեստորականության անունը այնքան սերտորեն շաղկապված է քաղկեդոնականության հետ, այնքան հաճախ են այդ հորջորջումներն իրար հետ շփոթվում և իրար փոխարեն գործածվում, որ դժվար է լինում խկապես որոշել, թե հիմա խնդիրն ո՞ւմ է վերաբերում՝ նեստորականությանը, թե քաղկեդոնականությանը։ Զպետք է մոռանալ, որ հայ-վրացական հարաբերությունների սրումն այս շրջանում սկսվում է նեստորականության մեղադրանքով վրաց կաթողիկոսի հասցեին և վերջանում է վրաց եկեղեցու քաղկեդոնականություն ընդունելով և հայոց եկեղեցուց վերջնականապես բաժանվելով։ Այս դեպքում իհարկե ճիշտ չէր բուն նեստորականության մեղադրանքը. պետք է տեսնել, ուրեմն, թե ի՞նչ է կղկ խնդրի էությունը։

Խնդիրն այն է, որ Սուբիկ կոչված նեստորականները իրեն վաճառականներ տարածվել-հասել էին և իրենց գործունեությունն էին ծավալում ոչ միայն Հայաստանում՝ մեծամեծ շփոթությունների առիթ դառնալով, այլ ընականաբար անցել էին նաև Վրաստան և այնտեղ ևս նույնպիսի գործունեություն սկսել։ Ինչպես որ Հայաստանում նրանց կենտրոնը Դվինն էր, այնպես էլ Վրաստանում Տփլիսն էր, որտեղ նրանք նույնպես հաստատել էին իրենց ժողովարանը։ Ն. Ակինյանը մեջ է բերում Վառլեմի հետևյալ տողերը. «Զ. դարուն, վրաց եկեղեցին կրեց տեական ազդեցություն ասորիներին։ Ասորի քարոզիչները մեծապես

նեստորականներին, որոնց հետ, ինչպես վերևում ասացինք, ընականաբար խառնվել էին ամեն տեսակի աղանդավորական հին ու նոր ուղղություններ ու հոսանքներ, և այդ պատճառով էլ սրանց նեստորականությունը՝ իր մեջ ալյադան տարբեր ընդունելով՝ որոշ կետերում փոփոխությունների էր ենթարկվել և իհարկե իր հասկացողություններով, կարգերով ու սովորություններով լեռվին այն չէր, ինչ որ 5-րդ դարի նեստորականությունը։

նպաստեցին կրոնավորական կենսոց վերածնության, սակայն նաև Մանրեցիի քարոզիչներ մուտ գտան ի Վերս Ասորիքէն, և իրենց աղանդն տարածելու համար ժողովարան մը հաստատեցին հոն: Վերջինքս սակայն չարաչար հալածվեցան, թեև իրենց գնոստիկյան գրություններն ձեռքին հոն՝ և այսու ոչ սակաւ ֆեան հասուցին»¹ Ալիւնյանն իր կողմից ավելացնում է՝ «դժբախտաբար անհոյտ է մեզի Կառւկնի աղբյուրն վերջին տոգերուս համար» և ենթադրում է, թե հիշված գնոստիկյան գրությունները պետք է այն գրքերը լինին, որոնք հիշատակում են Սամուել Անեցին և Կիրակոս Գանձակեցին և որը մենք վերևում ամբողջությամբ մեջ բերինք:

Այնուհետև Ալիւնյանը շարունակում է. «Այսպես թե այնպես, Խուժիկ Նեստորականք բուն գրին Վրաստան, և երկրին անհաստատ կառավարության օրերուն աճեցան և տարածեցին իրենց ամբարիշտ ուսումը: Այնպես որ Կիւրիոն զանոնք ի զորության գտաւ ի Վերս և զանոնք արտաքսելու, անոնց աղբյուրութունը ջնջելու անհրաժեշտ հարկին առջև հրատարակեց ահագին կոթի մը, որ թեև տեկց տարիներ, բայց արդյունքն եղաւ շահավետ և ելքն հաղթական»²

Մենք պետք է ասենք, որ «ահագին կոթի», որ թեև տեկց տարիներ, բայց արդյունքն եղաւ շահավետ և ելքն հաղթական», չի ապացուցւում մեր ձեռքն եղած փաստաթղթերով: Ոչ մի բանի վրա հիմնված չէ Ալիւնյանի այն ենթադրությունը, թե Կիւրիոնը ինքնաբերաբար հասկացել էր իր սխալը Նեստորականներին ընդունելու վերաբերմամբ և անկախորեն հալածել նրանց: Ընդհակառակը, նրա լուրր գրածների և գործողությունների մեջ երևում է հանդուրժողական վերաբերմունքը դեպի Նեստորականները և միայն հայոց Մովսես կաթողիկոսի, Կիւրիոնի հոգևոր հոր և ևրախտավորի, զգուշացումից հետո է հալածել Նեստորականներին և նրանց զիմ կարգադրություններ հրատարակել:

Այդպես, վրացիների հայերից բաժանվելու պատմության լավագույն աղբյուրներից մեկը, Ուխտանեսա եպիսկոպոսը, ամ-

¹ SEu Kaulen, Wetzer und Welte-ի Kirchenlexikon-ի 6-րդ հատորում, 2-րդ հրատ., էջ 582: Հմտ. Ն. Ալիւնյան, Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վեննա, 1910, էջ 179—180:

² Ալիւնյան, Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, էջ 181:

բողջությամբ մեջ է բերում այն թուղթը, որ Կիւրորոնին գրել է հայոց Մովսէս կաթողիկոսը, երբ տեղեկություն է ստացել, թե Կիւրորոնը Կիս անունով մի խուժիկ նետորականի մինչև իսկ եպիսկոպոս է ձեռնադրել, կամ ինչպես Ուխտանեսան ասում է, «օտարատեսուչ, այսինքն՝ լաղանդաւոր եպիսկոպոս»¹ Մենք քաղվածորեն մեջ կրեւրենք այդ թղթի ամենակարևոր հատվածները:

«... Բայց արդ լսեմ, թէ հերձուածք գոն ի քեզ, և սակաւ ինչ հաւատացի: Բայց հաւատացի, վասն զի ի հաւատարիմ վկայից եղև ծանուցեալ: Եւ լուաք այսպէս, եթէ այդ մի խուժիկ նետորակոմ եկն առ քեզ, և ի քեմ տռեալ ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեմն. և դարմացայ յոյժ, զի դայնպիսին ոչ միայն ի պատիւն յայն ածել արժան էր, այլև պատժել, և ի ժողովս հաւատացելոց ոչ ընդունել, զի դայլ ոչ երբեք բնակի ի մէջ ոչխարաց... Արդ զիտեմք, զի անդիտութեամբ արարեր դայդ: Արդ դարձի՛ր և տպաշաւեա՛, ... Եւ պատուիրես մեծաւ սաստիւ, զի մի ոք իշխեսցէ ընդունել զնա ի յարկս իւր, և մի տալ նմա ողջոյն ամենևին, և մի տեղի բնակելոյ նմա ընդ իշխանութեամբ քո: Եւ դարձեալ մի երբեք ողջոյն տալ նմա ի հաւատացելոց քո... Ելլ դու տպաշաւեա՛ հոմդերձ արտաստօք և քղորմութեամբ տղատաց և տպաշխարեա՛ մեծաւ քղջմամբ, զի տպաշաւելն է դարարելն ի մեղացն... Արդ մի լինիր չար ի յիշատակ և մի գտիչք չարեաց, վասն զի ունիս բազում պատուիրանաց յիշատակ, զբարի գործովք մի դանց առնիր... Արդ պահեալ զհաւատ և զխոստովանութիւն սրբոց երացն, զոր ինքեանք դաւանեցին, և զնոյն մեղ աւանդեցին երեքհարիւր տասն և ութքն՝ որ ի նիկիայ, և հարիւր և յիսունքն՝ որ ի Կոստանդնուպոլսին, և երկերիւրքն որ յԵփեսոս: Իման դայն՝ որ ի ժամանակս Կաւատայ արքայից արքայի խնդիր եղև քննութեան հաւատոց, և Հռոմք գրեղեղեղովն ընկալան՝ զհաւատս, և մեր աշխարհս և ձեր երաժարեցին և հեռացան և դեռ ևս գրով կոյ և պտեի մեր և ձեր միաբանութիւն հաւատոյ: Արդ, մի՛ ստեր ուխտի հարցն մերոց, որ եղին ի մեզ երկուցունց. և մի՛ մեկնեք ի միաբանութեմէ մերմէ... և մի՛ մոռցնար գոյստն ասուածեղեն և մի՛ ձայնակից լինիր Հո-

¹ Տես Ուխտանէս եպիսկոպոս՝ հատուած երկրորդ, Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 5:

ռամոց... Արդ հաստատուն կալ զխոստովանութիւն երից սուրբ ժողովոցն, զոր հարքն մեր և ձեր միաւորական գրով հաստատեցին ի մէջ իւրեանց, որ դեռ ևս կայ: Եւ փախի՛ր թնչափ հեռավորութեամբ ի պիղծ ժողովայն Քաղկեդոնի և յանրճառեալ տոմարեմ Լևոնի և Նղովնա զամենայն հերձուածողսն... Արդ զխուժիկն զայն հալածեալ յերկրէ քումմէ և յաշխարհէ, մի դարձեալ արմատ դառնութեան ի վեր երևեալ, և նովաւ բազումք պղծեսցին: Յիշեալ, զի եկիր բնակեցար ընդ հովանեաւ սրբոյ կաթողիկէիս, և ծառայեցեր միաժողովեամբ սրտի քո հոգևոր ծառայութեանն՝ որ քեզ հաւատացաւ ի մէնջ. և մեք վստահացեալ ի կեանս քո՝ առ մէր քո՝ արարաք զկամս քո՝ առաջնորդ գեղջ կացուցանելով աշխարհիդ այդմիկ. զի թէպէտե՛ էիր ազգաւ և բնակութեամբ յաշխարհէդ, այլ վաղ ուրեմն հեռացեալ և օտարացեալ ի հոռմայեւոցն վարեցար աշխարհ... Այդ մի՛ լինիր պատճառ կորստեան քեզ և ժողովրդեան քում...»¹

Ն. Ակինյանը՝ պատմելով այս անցուդարձը՝ հարակցում է հետևյալը.

«Մովսես իր թուղթն հատկապես «Նեստորականաց» նկատմամբ կգրեր և անոնց զազիր վարդապետութենէն կզգուշացներ, թեև յընդհանուրն կիօսեւր Քաղկեդոնականաց և այլոց մասին ալ, բայց առանց թեթև իսկ կասկած հայտնելու, թէ Կիւրիոն անոնց որեւիցէ կերպով թեկն կածե և այլն: Այս իմաստով կարգացած է Կիւրիոն թուղթը և բողոքած, երբ Աբրահամ (կաթողիկոսը) ուրիշ իմաստներու տարած է. Մովսես իր թղթին մէջ, կգրե Կիւրիոն, կխոսեւր «վասն զնեստորականն ընդունելոյ, այլ ոչ եթէ վասն հաւատոյ ինչ գրեաց առ մեզ, թէ չէք ուղղահաւատ, որպէս դուք իսկ գրեցէքն»:²

Կարելի է արդյոք Ակինյանի այս բացատրութիւնը պատմական իրողությանը լիովին համապատասխան, կամ նույն իսկ հավանական համարել: Մենք գտնում ենք, որ Ակինյանը իրանով չափազանց նվազեցնում է Մովսեսի թղթի խոշոր նշանակութիւնը՝ ցանկանալով Կյուրիոնին իր պաշտպանության տակ առնել Աբրահամ կաթողիկոսի հետագա մեղադրանքների դեմ, մինչ-

¹ Ուխտամէս եպիսկոպոս, անդ. էջ 8—12.

² Աբրահատ ամսագիր, էջմիածին 1902, էջ 567: Տե՛ս Ակինյանի այս բացատրութիւնը նրա վերոհիշյալ գրքում, էջ 194—195:

դեռ անկասկած է, որ Արքահամ կաթողիկոսը շատ ավելի ճիշտ է ըմբռնել Մովսեսի թղթի բուն իմաստը, քան Ալինյանը։ Վերջինիս ասածի մեջ մի բան միայն ճշմարիտ է. այդ այն է, որ Կյուրիոնը այդ իմաստով է կարդացել, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ այդ իմաստով է կամեցել կարդալ Մովսեսի թուղթը՝ ուղենալով արդարանալ այն մեղադրանքներից, որ նրա դեմ հարուցել էր Արքահամ կաթողիկոսը։

Արդարև, չի կարելի լրջորեն խոսել այն մասին, թե Մովսես կաթողիկոսի թղթի իմաստը «հատկապես նեստորականաց» նկատմամբ է, իսկ «Քաղկեդոնականաց և այլոց մասին» միայն «յընդհանուրն կխոսեր», երբ Մովսես կաթողիկոսի թղթի մեջ բառացի կարդում ենք՝ «Հռոմք գՔաղկեդոնիմ ընկալան գեաւատս և մեր աշխարհս և ձեր երաժարեցիմ և հեռացում, և դեռ ևս զբով կայ և պահի մեր և ձեր միաբանութիւն հաւատոյ։ Արդ մի՛ ստիք ուխտի հարցմ մերոց, որ եղիմ ի մեջ երկոցունց, և մի՛ մեկնիր ի միաբանութեան մերմե։ Եթե խոսքը վերաբերում էր միայն նեստորականներին, էլ ի՞նչ հարկ կար մեջ տեղ բերելու Քաղկեդոնի դավանությունը և նրանից հեռու մնալու և երկու աշխարհների միաբանությունը չքակալու հորդորներ կարդալու Կյուրիոն կաթողիկոսին. չէ՞ որ հայոց կաթողիկոսին շատ լավ հայտնի էր, որ քաղկեդոնականներն էլ նդովում էին նեստորին ու նեստորականներին։ Մի՞թե միայն մի նեստորական եպիսկոպոս ձեռնադրելու և մի քանի նեստորականների ընդունելու համար է հայոց Մովսես կաթողիկոսը միևնույն թղթում երկու անգամ հիշատակում առաջին 3 տիեզերական ժողովների հալատն ու ավանդը տնխախտ և սուրբ պահելու անհրաժեշտությունը. «Արդ պահեա զհալատ և զխոստովանութիւն սրբոց հարցն, զոր ինքեանք դաւանեցին և զնոյն մեզ աւանդեցին երեք հարիւր տասն և ութքն, որ ի Նիկիայ, և հարիւր և հիսունքն, որ ի Կոստանդնուպօլսին և երկերեւըքն, որ յԵփեսոս» (Ուխտանես, էջ 10), կամ, «Արդ հաստատուն կալ զխոստովանութիւն երից սուրբ ժողովոցն, զոր հարքն մեր և ձեր միաւորական զբով հաստատեցին ի մէջ իւրեանց, որ դեռ ևս կայ» (Ուխտանես, էջ 11)։ Ընդունենք մի բույն, որ այս ամենը նեստորականների համար է ասված «հատկապես». բայց մի՞թե բանասիրական ճիշտ մեթոդի վկայական է՝ ասել, թե Մով-

սես կաթողիկոսը «ընդհանուր ձևով» է խոսում քաղկեդոնականութիւն մասին, երբ մենք նրա նամակում կարգում ենք այսպիսի տողեր. «Նւ փախի՛ր տնջափ հեռավորութեամբ ի պիղծ ժողովոյն Քաղկեդոնի և յամենայն տումարեմ Լիոնի» (Ուխտաւես, էջ 11), Ինչպէս պետք է հայոց Մովսես կաթողիկոսը վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսին լսել նետտրականներից զգուշացնելու համար տսեր, քե փախի՛ր Քաղկեդոնի պիղծ ժողովից և Լիոնի տնջափութի քղթից; եթե Մովսեսը որոշակի կապ չհնարէր նեստորականութիւն և քաղկեդոնականութիւն միջև և Կյուրիոնի նեստորական եպիսկոպոս ձեռնադրելու մեջ ակնհայտնի վտանգ չտեսներ նրա քաղկեդոնականութիւն հարելու վերաբերմամբ:

Խնդիրը մեզ համար միանգամայն պարզ է: Մեր ընդգծած հատվածները Մովսեսի նամակում ակնբախտորեն ցույց են տալիս, որ հայոց Մովսես կաթողիկոսի միտքը շատ ավելի լուրջ վտանգի երկյուղով է պաշարված, քան այդ ժամանակ կարող էր ներկայացնել նեստորականութիւնը վրաստանում: Այդ վտանգը քաղկեդոնականութիւնն էր, ինչպես որ իրոք մի քանի տարի հետո եղավ էլ: Նեստորական չէր իհարկե Կյուրիոնը, բայց նրա հանդուրժմիտ քաղաքականութիւնը նեստորականութիւն վերաբերմամբ դուռը բաց էր թողնում քաղկեդոնականութիւն համար, և դրանից էր, որ վախենում էին հայերը: Պատմութիւնը ցույց տվեց, որ հայերի երկյուղն անհիմն չէր: Հնարավոր չէ ենթադրել, որ Կյուրիոնը 602-ի և 608-ի միջև հանկարծ քաղկեդոնական դարձավ: Խմբորդւմը պետք է նրա մեջ վաղուց լինէր, որպեսզի հարմար առթիվ իր արտահայտութիւնը գտներ: Եվ իսկապես, երբ Սմբատ մարզպանը ետ կանչվեց Պարսկաստան և այլևս հնարավորութիւն չուներ միջամտելու հայոց և վրաց եկեղեցիներէ գործերին, երբ այսպիսով թուլացավ հայոց եկեղեցու դիրքը և քաղաքական իշխանութիւն երկյուղը վերացավ Կյուրիոնի գլխից, նա արդեն առանց քաջվելու բաց արեց իր բոլոր քարտերը, մեջտեղ քաշեց մինչ այն քողարկված դրութիւն մեջ պահվող իր քաղկեդոնականութիւնը և վրաց եկեղեցին բաժանեց հայոց եկեղեցուց, որովհետև Կյուրիոնը, ինչպես փառաբանում է նրան կաթողիկ Ալիւնյանը, չհամարում էր վրաց եկեղեցին կաթողիկե (իմա՛, կաթոլիկ) եկեղեցվոյն հետ միացնելու վե-

գաղափարեն, որուն ծանոթացած էր Նիկոպոլիս¹ եղած ժամանակ իր ուսումնասիրության ընթացքում:

Բայց հարաբերությունների լարման այս սկզբնական շրջանում թե հայոց կաթողիկոս Մովսեսը և թե վրաց կաթողիկոս Կյուրիոնը պահպանում են զգուշավորություն և քաղաքագիտության բոլոր ձևերը և աշխատում են ամեն կերպով այնպիսի արտահայտություններ չգործածել, որ վերավորական և անընդունելի լինի գիմացինի համար: Իրանով է բացատրվում, որ Մովսես կաթողիկոսը այդքան խոսելով 3 տիեզերական ժողովների և նրանց սահմանած հավատին հավատարիմ մնալու և Քաղկեդոնի ժողովի որոշումներից իրեն հեռու պահելու անհրաժեշտության մասին, ոչ մի տեղ ուղղակի մեղադրանք չի ուղղում վրաց Կիւրիոն կաթողիկոսի հասցեին, թե նա դավաճանել է ընդհանուր հավատին, քաղկեդոնականություն է ընդունել և այլն: Նույն տակտն աշխատում էր պահպանել հետագայում նաև Աբրահամ կաթողիկոսը, բայց սրա օրով խնդրի բուն էությունն արդեն քանի զնում, այնքան ավելի էր պարզվում, այնպես որ շատ շուտով երկու կողմից էլ նկատվում են զբոսվածության և դիպչողական արտահայտությունների գործածություններ, որոնք հետզհետև որոշակի կերպարանք են ընդունում և ի վերջո գործը հանգում է բոլոր հարաբերությունների խզման:

Սակայն այստեղ մեզ հետաքրքրողը վրաց բաժանման հանգամանքները չեն ընդհանուր առմամբ վերցրած, և ոչ էլ Քաղկեդոնականության խնդիրը, որոնք արդեն բավականաչափ ուսումնասիրված են և պարզ, այլ բացառապես նետորականության խնդիրը և այն ամենը միայն, ինչ որ առնչվում է նրա հետ:

Անցնելով կրկին այդ հարցին՝ մենք տեսնում ենք, որ Մովսեսի թուղթը շատ որոշ հետևանքներ է ունենում: Այս սկզբնական շրջանում Կյուրիոնը հարգալից պատասխան է գրում իր հոգևոր հայր և վարդապետ հայոց Մովսես կաթողիկոսին, որի մեջ նա հավաստիացնում է նրան, թե նետորականների վերաբերմամբ «Խաղեք՝ Եպիսկոպոսոս Իմով և լուսոս աշխարհիս

¹ Ակլեյամ, Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, էջ 223,

խորհուրդ տարիք՝ գղջումն և ապաշխարություն արտահայտող-
ներին ընդունել եկեղեցական հաղորդակցության մեջ, բայց երբ
հետագայում պարզվում է զգալի չարաքիւն, դարձեալ մերժե-
ցաք ի մեկը և արգելաք զմարդիկ ոչ տալ ողջոյն նմա: Ապա
հայտնելով, որ ինքը անխախտ պահպանում է հավատի միաբա-
նությունը հայերի հետ՝ նաեւ զվերջացնում է հետեյալ բառե-
րով. «Իսկ վասն խուժկին էիք հաստատեալ զհրամանս ձեր գրով
և բանիւ, որպէս գրեցաք վերագոյն, վաղ մերժեցաք զնա ի մեկը,
և հրամայեցաք մերոց ոչ ընդունել զնա: Այլ մեք յամենայնի
հնազանդ եմք ձեզ և ձերոց հրամանացդ: Ողջ լերուք» և այլն.¹

Կյուրիոսի պատասխանի իմաստն այն է, մանավանդ եթե
նկատի ունենանք նրա վերջին բառերը՝ «վաղ մերժեցաք զնա ի
մէնջ», թե Կյուրիոսը ինքնաբերաբար զգացել է, որ Նեստորական-
ներին ընդունելով և նրանցից մեկին եպիսկոպոս ձեռնադրելով՝
նա սխալ է կատարել, ուստի և ինքնուրույնորեն ժողով է
գումարել, սկզբում մեղմ ու հանդուրժամիտ վերաբերմունք
ցույց տվել զղջացողների և ապաշխարողների վերաբերմամբ,
բայց երբ հետագայում նկատել է, որ այդ զղջումն ու ապաշ-
խարությունը կեղծ է և նա (խուժիկ եպիսկոպոսը) շարունակում
է «չարությունը», նորից մերժել է նրան և արգելել որևէ հա-
ղորդակցություն նրա հետ:

Սակայն, ինչպես երևում է, սա ղեպքերի ճիշտ նկարագրու-
թյունը չէ: Արքայապետ Կարգիկոսի երկրորդ թղթին տված «Պա-
տասխանի» մեջ² ինքը Կյուրիոսը հետեյալ ձևով է նկարագրում
այդ դեպքը. «Զթուղթս ձեր տեսի և զինչ գրեալ էր իմացայ-
Բայց թէպէտև դու ինքն իսկ քաջ գիտես, սակայն յիշեցուցանել
և մեղ չէ գիտան. զի որ յառաջ քան զքեզ յայդ ի սուրբ եկե-
ղեցւոյ վարդապետք էին, և որ ի մեր տեղւոյ վարդապետք լինէին,
ընդ միմեանս խաղաղութիւն էր և սէր, և մին հաւատ էր և կար-
գաւորութիւն, և մանաւանդ յիմ ի ժամանակիս, մինչ Մովսէս
աւրիմեալ կեցողանի եր՝ գրեաց տու իս, թէ չէր պարտ հաղորդել
քնդ խուժիկսդ, և գիտեի թէ արդար է: Ըստ նորա հրամանի եե-
ռացուցի զնսա ի մեկը»:

Կյուրիոսի այս խոսքերը ակներախ պարզությամբ հայտնում

1 Ուխտամէս եպիսկոպոս, էջ 13:

2 Գիւրգ Թղրոց, էջ 178:

են մեզ, որ Կյուրիոնը ինքնաբերաբար չի հեռացրել իրենից նեստորականներին, այլ ստանալով Մովսես կաթողիկոսի նամակը՝ կատարել է «նորա հրամանը»։ Արդ, «թե՛ն է այս երկու նկարագրություններից իրականության համապատասխանողը։ Դժվար չէ կռահել, որ ճիշտ է և իրականությանը համապատասխանում է այս երկրորդ նկարագրությունը, որովհետև եթե առաջինը՝ նեստորականներին ինքնաբերաբար հալածելու վերսիան՝ ճիշտ լիներ, այդ մի զորեղ ապացույց կլիներ Կյուրիոնի անկեղծության և ազնվության՝ և նա ոչ մի առիթ չէր ունենա նրանից հրաժարվելու և մի նոր վերսիա ստեղծելու, թե ինքը Մովսես կաթողիկոսի նամակն ստանալով՝ կատարել է նրա հրամանը և հալածել նեստորականներին։ Ըստ այսմ՝ դեպքերը միանգամայն ճիշտ է հասկացել ու նկարագրել Ուխտանիս եպիսկոպոսը՝ որը Կյուրիոնի արարմունքի և Մովսեսին տված պատասխանի մեջ նենգամտություն է տեսնում։ «Եւ այսոքիկ ասացեալքս լինէին նենգութեամբ. քանզի ծածկեալ էր զինքն նենգութեամբ։ Զխուժիկն զայն որոշեալ եմք, ասէր, և հրամայեալ եմք մերոց ոչ աւել ողջուն նմա։ Իսկ ինքն ընաւ ոչ մեկնէր ի նմանէ, թէպէտև ի ծածուկ զնա ունէր, մինչև ի ժամանակ քաջայայտ լինելոյ նորայաժարչտութեանն», որպիսի քողարկեալ դրությունը տևում է 4—5 տարի, մինչև Արրահամի կաթողիկոս գահնալը։ Ուստի և մենք բոլորովին անհիմն ենք համարում Ակինյանի մեղադրանքը Ուխտանիսի հասցեին, թե նրա մեջ բերածը «լուկ անձնական կարծիք է քստ ախորժանաց շինված գուրկ որևիցէ բանավոր հիմն»։²

Հարկավոր է, վերջապես, հասկանալ, որ ինչպես առնաստրակ արևելյան քրիստոնյաներն ընդհանրապես, այնպես էլ հայերը մասնավորապես, նեստորականության մեջ տեսել են քաղկեդոնականության արմատները և Գաղկեդոնի ժողովի որոշումները համարել են նեստորականության վերածնունդ, ուստի և հաճախ իբրև հոմանիշ գաղափարներ են գործածել նեստորականություն և քաղկեդոնականություն բառերը։ Այս բանը նախորդ շրջանների համար տեսանք և շեշտեցինք, բայց առավել ևս այդ

¹ Ուխտանիս եպիսկոպոս, էջ 15, հմտ., նաև էջ 130.

² Ալիմյան, Գիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, էջ 196.

մտայնութիւնը շոշափելի է մեր նկարագրած այս վերջին թղթակցութիւններէ մեջ:

Այսպէս՝ Վրթանէս Քերթովը զգուշացնում է հյուերին հետո մնալու Նեստորի խմորից և նզովել ոչ միայն նրան, այլև... «առավելագոյն ևս գտիեցերապարծան և զանյիշելի գծողովն Քաղկեդոնը»:¹

Մովսէսի մահից հետո կաթողիկոս ընտրելու համար Դվին հաւաքված եպիսկոպոսների «կանոններ» մեջ ասված է. «Վասն զի յառաջագոյն սուրբ հարցն և ուղղափառ վարդապետացն՝ մերժեալ էր և ի բաց ընկեցեալ սոսկալի նզովիւք զամենայն հերձուածողս... զԹէոփորոս և զԴիրողորէ, զանյիշելին Նեստոր և զԹէոփորիտոս, զԵւտիքէս և զՍահարոս... զանարեմ ժողովն Քաղկեդոնի և զայիդ տումարն Անոնի, որ գլովից յառաջ ասացելոցդ հաստատեաց հերձուածս...»:²

Արարամ կաթողիկոսի շրջագայական թղթում³ կարդում ենք՝ «Քանզի նոյնդ իսկ (Կիւրիոն) սուտանուն՝ կացեալ զուխ եկեղեցւոյն վրաց, ի նմին ժամանակս Խոսրովու արքայի որդւոյ Որհմադդի, բնկալեալ ի Նեստորի օւսմանէն եպիսկոպոս զամն, և ի նոյն հայեոյս վարդապետութիւն զինքն տաւեալ, յառաջ օւնելով զՔաղկեդոնի ախտն. ապա թէպէտ և զայրն մերժեալ՝ զի մրուր մուղացն պահեցին»:⁴

Յուրտովի Մովսէս եպիսկոպոսն ասում է Կիւրիոնին. «Իսկ դու ... զխուժիկդ գայդ ապականիչ ընկեցեր ի մէջ, զի եր յինքն խմար դառնութեան ծածկեալ՝ զոր օւնէր ի նմեմ և ի քացախուտ չարութեմն Քաղկեդոնի ի հրէական զանկուածոյն ի նա հասեալ»:⁵

Նույն Մովսէս Յուրտովեցին իր հոտին ուղղված շրջաբերական թղթում⁶ ասում է. թե Քաղկեդոնի ժողովի առաջնորդները Նեստորի աղանդակիցներն էին:⁶

Նեստորականութեան և քաղկեդոնականութեան փոխհարաբերութեան մասին Ուխտանէս եպիսկոպոսն ասում է. «Վասն զի բոլ-

¹ Գիրք Թղթոց, էջ 138, հմմտ. Ուխտանէս, էջ 42:

² Գիրք Թղթոց, էջ 146:

³ Գիրք Թղթոց, էջ 189—195:

⁴ Գիրք Թղթոց, էջ 194, հմմտ. Ուխտանէս, էջ 136:

⁵ Ուխտանէս էջ 20, հմմտ. էջ 113:

⁶ Ուխտանէս, էջ 30:

ժական դեղն ... ոչ ընկալան՝ դի առողջասցին ի վերաց անտի-
(խոսքը վրացիների մասին է: Տ.-Մին.), զոր ընկալեալ էին ի
նետիցն Նեստորի՝ օր ի կապարնս Բաղկեղոնակսնացն րազու-
ցեալս, և ձգեալ յաղեղնաւորեն Լեօնիս¹:

Նուշնպիսի արտահայտութիւններ նկատուած ենք նաև Ստե-
փանոս Օրբելյանի մոտ. հայոց թվականի հաստատութեան կապակ-
ցութեամբ, ասում է նա, Դվինում ժողով են գումարում, որտեղ
ներկա է լինում նաև Սյունյաց եպիսկոպոս Վրդանանք. ուղղում
են տոմարը, հաստատում ասուրբ Աստուած որ խաչեցարն» ընդդէմ.
Բաղկեղոնակոնացն և Նեստորի իմացմանցն²:

Վերջապես, Աբրահամ կաթողիկոսի շրջադասական թղթի»
մեջ նույն փոխհարաբերութեան մասին կարգում ենք. «քանզի
յաւուրս Մարկիանոսի Հռոմոց թագաւորի ... ժողովեալ ի Բաղ-
կեղսնի, ի ճշմարտութենէն վրիպեցին, զի և զնոյն ինքն զրազա-
ւորն ամենաշար կամացն Նեստորի միաբանեալ, և ժողովեալն
զխաւորք համախօսեալք նմին, արձան կացուցեալ իւրեանց չա-
րափառութեամբ զբուրքն Լեօնի հաստատեաց զյառաջ եղեալ
աղանդն Նեստորի և կամ զևս վերնագումին՝ զՍամաւտացւոյն»³:

Եւ հայերի հասկացողութեան մեջ հետադալում էլ մնում է
նեստորականութեան և քաղկեդոնականութեան այս մերձեցումը
կամ նույն իսկ նուշացումը:

Արդեն Սեբեոսի պատմութեան մեջ «Բաղկեղոնի առաջնորդ»
Թեոդորիտոս եպիսկոպոսի մասին ասվում է, որ նա «զնեստորիմ
խորհեք»⁴:

Թովմա Արծրունու «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» գլու-
քում կարգում ենք. «Նախ յառաջ ախորժական թուէր Գաղկա-
յանուանել զեկեղեցին փրկչական անուանակոչութեամբն մակա-

¹ Ուխտանէս, էջ 97:

² Ասեմիանոս Օրբելյան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 97: Հմմտ. նաև էջ 104, որտեղ Կյուրիոնի մասին պատմելով և նրան Նեստորի աղանդով խմորված համարելով՝ միաժամանակ ասում է, որ նա Կողոմերիտում բնակվել է մի երկարեակ երեցի մոտ և «մերկվել է նրա աղանդով», այսինքն՝ քաղկեդոնականութեամբ:

³ Գիրք Թղթոց, էջ 192: Հմմտ. Ուխտանէս, էջ 134:

⁴ Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն ի ձեռն Սո. Մալխասեանց, Երե-
վան, 1929, էջ 134. Հմմտ. Ստեփանոս Ասողկե, 1885, էջ 95:

ձայնել ոչ ուղղակի առ հաւատն մատուցեալ, զի Նեստորականացն և Քաղկեդոնականն է այս իմացմունք աշուղքն ևս երկաբնակօք»¹

Նմանապես և Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն Նահանգին Սիսական» գրքում կարդում ենք. «ոչ երրորդութիւն, այլ մանաւանդ չորրորդութիւն, որք են վատափառ և ըստ չտրանաւատ հրեամիտ Նեստորի, Բանգի և յաւաջմորդան Քաղկեդոնի ժողովոյն լինել ասեմ գիթօղորբիտս և գիրաս զգագախտացողսն Նեստորի»²

Կամ նույն հեղինակի մոտ մի այլ տեղում. «Իսկ հրաժարականն ի բաց կալ ամենևին յամենայն միաբուժութեանց հաւանելոցն Քաղկեդոնի, որք անգիտացեալք զՆեստորին հաստատելով զաղանդ՝ իմեմանք զիմեմանս նգովեցին և լուծին ի կենաց»³

Կամ դարձյալ. «Յաւուրս Տեառն Վրդանեսի՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի, եկին ոմանք Նեստորականք և Քաղկեդոնիք, և խաբկանօք բնակեցան յաշխարհս Սիսական և յԱղուանս»⁴, նեստորականներն ու քաղկեդոնիկներն իրար կողքի

Կարծում ենք՝ այսքանը լիովին բավական է ապացուցելու համար, որ հայերը հենց սկզբից և եթ և մինչև վերջն էլ նեստորականութիւնն ու քաղկեդոնականութիւնը նույնն են համարել կամ միմյանցից բխած, ինչպես որ եղել է իրոք պատմական իրականութեան մեջ⁵

Վրաց բաժանումից հետո կամ նրան զուգընթաց մեր գրականութեան մեջ մի անգամ էլ հիշատակվում են նեստորականները. «Սրբասիրի Տեառն Արրահամու հայոց կաթողիկոսի ի Գրիգորէ նուաստ քերթողէ» գրութեան մեջ (Գիրք Թղթոց, էջ 153—160)՝ նրանց ամեն տեսակ եկեղեցական հաղորդակցութիւնից զրկելու կապակցութեամբ. մի անգամ էլ նեստորականներն հիշվում են 613 թվականի Պարսից ժողովի կապակցութեամբ, բայց այս վերջիններս արդեն կապ չունին Հայաստանի կամ հայոց եկե-

¹ Թովմա Արծրունի. Պետերբուրգ, 1887, էջ 255.

² Ստեփանոս Օրբելյան, Թիֆլիս, 1910, էջ 120—121.

³ Անդ, էջ 456.

⁴ Անդ, էջ 97, այլ և 453—454.

⁵ Քաղկեդոնականութեան և նեստորականութեան միմյանց շատ մոտիկ լինելու մասին, բացի զգլխաձեռքների պատմութեան վերաբերյալ դժբերից, տես նաև Ն. Մառ (Аркаунов, էջ 3—4). «Тем не менее христология халкедонитов была, конечно, очень близка к несторианству».

Գրակ.-բանաս. հետախուզումներ—16

ղեցու հետ, այլ ապրում ու գործում են բուն Պարսկաստանում,¹ ուստի և մեր այս ուսումնասիրությունը սահմանների մեջ չեն մտնում:²

Մովսես Կաղանկատվացու մեջ ևս (Թիֆլիս, 1913), էջ 342, հանդիպում ենք նեստորականներին այս անգամ Աղվանից աշխարհում, որտեղ նրանց կողմն է անցած լինում և աշխատում է հերձհում, որտեղ բերել Աղվանից առաջնորդ Ներսեսը, բայց այդ նրան չի հաջողվում, որովհետև աղվանները դիմում են հայոց Եղիա կաթողիկոսին, սա գալիս է Աղվանից երկիրը, ժողով անում, Ներսեսը նշույնվում է որպես հերձվածող և կարգը վերականգնվում է (տես Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 337—346): Այս դեպքերը տեղի են ունենում 8-րդ դարի սկզբին և հետաքրքրական է, որ այստեղ էլ նեստորականության հետ միասին խոսվում է նաև քաղկեդոնականության մասին: Մեր նյութին չի վերաբերում նաև Հեթում Պատմիչի (Վենետիկ, 1842, էջ 16) հիշատակած «Նաստուռիք» — «մոլորություններն Նեստորի», որովհետև նրանք ևս Հայաստանի հետ գործ չունին և կոչվում են «բնակիչք աշխարհին Քաղդէացւոց»:

Այսպիսով, նեստորականությունը իբրև հատուկ եկեղեցական ուղղություն, որ որևէ չափով կարող էր վտանդ սպառնալ հայոց եկեղեցու միասնությանը, 7-րդ դարի առաջին տասնամյակից հետո դադարում է գոյություն ունենալուց, և մենք այլևս նրա մասին տեղեկություններ չենք գտնում: Պարտություն կրելով իր պրոպագանդայի ասպարեզում թե՛ Հայաստանում և թե՛ Վրաստանում, որտեղ նրա ժամանակավոր աշխուժացումից հետո վերջնականապես հաստատվում է նեստորականության արմատից ծագած, բայց նրան կատաղի թշնամի դարձած քաղկեդոնականությունը, նեստորականությունն այնուհետև ամփոփվում է իր նեղ սահմանների մեջ և հետագայում շարժվում է ոչ թե արևմտյան ուղղությամբ, ինչպես 5-րդ և 6-րդ դարերի ընթացքում, այլ ուղղվում է դեպի հարավ և մանավանդ դեպի արևելք՝ հասնելով մինչև Հնդկաստան և Չինաստան:

¹ Տես Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն ի ձեռն Սո. Մալխասյանց, Երևան, 1939, գլ. ԽԴ. էջ 122—124 և այլն: Այլ և՛ Սեբեոսի Տարոնեցւոյ Առղկան Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 94—95 և այլն:

² Պարսից ժողովի և այնտեղ հիշված նեստորականների մասին տես Է. Տ.-Միմասյան, «Այսպես կոչված Պարսից ժողովը», Արարատ, 1907, էջ 179—195 և Գուլյովի Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, Էյմիածին, 1908, էջ 141—162: